११
५

99
5

अथ

ग्रन्थनामः-	"भामती" Bhamati	
कर्तृनामः-	वाचस्पातीमिश्रः,	(चतुर्थाध्यायः)
विषयः-	अद्वैतवेदान्तशास्त्रम्	

865

११
५

अथ

वाचस्पतिमिश्र प्रणीतायां

भामत्यां

चतुर्थाध्यायः

वा-चस्पति-चतुर्थध्यायप्रथमपादारंभः

११
5

श्र.व.र श्रीगणेशाय नमः ॥ नाम्नार्था इह संततः स्वयं प्रवर्तनाच्चेतनरेशक्या।मुमुक्षुरपि तनि
१ चि बंधनमोक्षस्य मरीचकं यथा शंके संप्रतीति निर्विशङ्कः मधुनास्वाराज्यसौख्यं वहन्नेवः
सान्तनयः स्थितेषु कथमपुद्गामप्येषति यद्वा चस्फजिमिश्रनिर्मितमितमारबोनमात्र
स्फुरद्वेदांतार्थविवेकवैचित्र्यभवाः स्वर्गोपमीनिस्पृहाः सनातनस्य आवृत्तिरसकृदुपदे
शात् साधनानुष्ठानपूर्वकत्वात्फलसिद्धेर्विषयक्रमेणाविषयिस्वोरपितद्विचारयोः क्रमम है॰
ह तृतीयेध्यायइति मुक्तिलक्षणस्य फलस्यात्यंतपरोक्षत्वात् तदर्थीतिदर्शनश्रवणमननानि
दध्यासनानि चोद्यमानान्यदृष्टार्थानीतिया वत्त्विधानमनुष्टेयानि नतानिचक्रमावर्तनी
यानि प्रमाणाभावात् यत्र पुनः सकृदुपदेश उपासीतेत्यादिश्रुतत्रसकृदेवप्रयोगः प्रयाजा
दिवदिति प्राप्त उच्यते यद्यपि मुक्तिरदृष्टचरीतथापि सर्वांतरविद्योच्छेदेनात्मनः स्वरूपा
वस्थानलक्षणायास्तस्याः श्रुतिसिद्धत्वात्तत्र विद्यायाश्चविद्योत्पादविरोधित्तया विद्यो
त्पादेन समुच्छेदस्याहि विभ्रमस्येव रज्जुतत्त्वसाक्षात्कारेण समुच्छेदस्योपपत्तिसिद्धत्वात्

मननदृष्टार्थेन

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां च श्रवणमननिदिध्यासनाभ्यासस्यैव स्वगोचरसाक्षात्कारफलत्वेन लो
कसिद्धत्वात् सकलदुःखविनिर्मुक्तैकचैतन्यात्मकोऽहमित्यपरोक्षरूपानुभवस्यापि श्रवणा
द्यभ्याससाधनत्वेनानुमानात् तदर्थानि श्रवणादीनि दृष्टार्थानि भवन्ति न च दृष्टार्थत्वे युक्तं
न चैतान्यनावृत्तानि सत्कारदीर्घकालनैरन्तर्येण साक्षात्कारवन्ति तादृशाभ्यासानुभवाय क
ल्प्यन्ते न चासाक्षात्कारवद्विज्ञानं साक्षात्कारवतीमविद्यामुच्छेत्तुमर्हति न खलु पित्तोपहतें
द्रियस्य गुडे तिक्तासाक्षात्कारी तेराभ्या मधुर्यसाक्षात्कारं सहस्रेणाप्युपपत्तिभिर्निवर्त्ति
तुमर्हति अतदृष्टतो नकरनरवचासिचोपपत्तिसहस्राणि वा परामृशतो विषयकृत्यकुडस्य
गात् नदेवं दृष्टार्थत्वात् ध्यानोपासनयोरन्तरंगीनावृत्तिकत्वेन लोके प्रतीतिरावृत्ति
रेवेति सिद्धं अधिकरणार्थमुक्तानिरूपाधिब्रह्मविषयत्वमस्याक्षिपति अत्राह भविरुन
मिति साध्ये ह्यनुभवे प्रत्ययावृत्तिः अर्थवती नासाध्येन हि ब्रह्मानुभवो ब्रह्मसाक्षात्कारो
नित्यशुद्धबुद्धस्वभावात् ब्रह्मणोऽतिरिच्यते तथा च नित्यस्य ब्रह्मणः स्वभावो नित्य एवेति

ज्ञानमत्रप्रत्ययावृत्त्या तदिदमुक्तमात्मानमनुसन्धतमिति। आक्षेसारं प्रतिशंकते सकृच्छ्रुतादिति
श्रयमञ्जिसंधिः। नब्रह्मात्मनस्तत्साक्षात्कारोऽविद्यामुच्छिनत्ति तया सहानुवर्त्तते वि
रोधात्। विरोधे वा तस्य नित्यत्वान्नाविद्योदीयेत कुतस्तद्वत्तेन सहानुवर्तेत। तस्मात्तन्नि
वृत्तये आगन्तुकस्तत्साक्षात्कारएषितव्यः तथा च प्रत्ययावृत्तिरर्थवती। आक्षेमापूर्वो
क्तोऽपेक्षात्प्रत्ययनिषेद्यतेनारन्नावपाति। नखलु ज्योतिष्टोमवाक्यार्थप्रत्ययः प्रतिक्षा
व्यवर्त्तमानः साक्षात्कारप्रमाणस्वविषयेजनयति उत्पन्नस्यापि नाहक्षेत्रदृष्टो व्यभिचा
रत्वे प्राप्तिमत्वात् ब्रह्मात्मप्रतीतिर्ब्रह्मात्मत्वसाक्षात्कारं पुनः शंकते। न केवलं वाक्य
मिति आक्षेपाद्गुणपति। तथाप्यावृत्तानर्थक्यमिति। वाक्यं चैतन्यचोपेतत्साक्षात्कार
यत्नमवतितथासति ककृतमावृत्त्यासकृच्छ्र वक्त्रस्यैवतस्य सोपपत्तिकस्य यावत्केलंपक
रणात्सिद्धिरिति पुनःशंकते। अथापि स्यादिति नतु तत्वाक्यात्साक्षात्कारफले प्रत्यक्षस्येव प्रमा
णस्य तत्फलत्वात् तेनपरोक्षार्थावगाहिनी सामान्यमात्रमतिर्निर्विशेषेत न तु विशेषसाक्षा

ल्कुरूत इति। नह्यविशेषसाक्षात्कार ध्यानिरूप्यते। सा हि सत्कारदीर्घकालनैरंतर्यसेविता
सती दृढभूमिर्विशेषसाक्षात्कारायप्रभवति। कामिनी भावनेव स्त्रैणस्य पुंस इति। आ
हे साहनासंकल्पयीति। सम्यक्त्वं साक्षात्कारः शास्त्रयुक्तिभ्यो निवास्यात्। भावनामात्र
यो निर्वृत्तो। ततोवत्परोक्षावभासविज्ञानफले शास्त्रयुक्ती साक्षात्कारलक्षणां प्रत्यक्षप्रमाण
फलं प्रसोतुमर्हतः। न खलु कुटजबीजात् वटांकुरो जायते। नच भवतापि [illegible] कर्षपर्यंत
मपरोक्षावभासमपि ज्ञानं प्रमाणात्व्यभिचारादित्युक्तं। आक्षेपप्रपंचमुपसंहरति नम
त्ययरीति आक्षेपांतरमाह। नचसकृत्प्रवर्तते इति कश्चित्खलु विष्णुद्वैस्तवो गर्भस्य एव
वामदेवः श्रुत्वामत्वा च दूराभ्यसमपि धायजीवात्मनोबुक्षात्कारत्नाभेनवति ततोर्थ्याववित्तर ३
नर्थिका। यन्निरंभ्यस्य ग्रहणमग्रहणं वानतु वक्तव्यकालेसामान्य विशेषवत्पदार्थादि
कदित्याह अपि चान्नैकांशेति समाधत्ते अपोच्यते। नवेदारंभस्यानर्थकता इति। अयमभिस
न्धिः सत्यं। नसाक्षात्कारः साक्षात्कारागमयुक्तिभ्यां तु अपि लयुक्त्यागमार्थज्ञानाहितसंस्कार

२ नर्थिकेति ।। आनत्याचविरन

वा॰ र॰ प्र॰ सविवेचितमेवब्रह्मरि॥ साक्षात्कारवतींबुद्धिवृत्तिमाधत्ते॥ साचनानुमितभावितवह्निसा
२ क्षात्कारवत्प्रतिमत्वेनाप्रमाणं तदानींवह्निस्वरूपस्यापरोक्षत्वाभावात्। सदानंतत्वब्र
ह्मस्वरूपस्योपाधिरूषितस्य जीवस्यापरोक्षत्वं। नहिशुद्धबुद्धत्वादयोवस्तुतःस्वतोरिच्यंते जीव
स्वरूपंतदुपाधिरहितः शुद्धादिस्वभावोब्रह्मेतिगीयते नचतत्रतदुपाधिविरहोपिततोति
रिच्यते तस्मात्प्रागपिचतुःशास्त्रार्थज्ञानाभ्यासाहितसंस्कारसचिवेनश्रोत्रेणायंशुद्धादिस्वरू
ग्नासमर्हनाभेदमध्यवसीयते एवंवेदान्तार्थज्ञानाहितसंस्कारोजीवस्यब्रह्मस्वभावमंतः
करणोतेति। यस्तत्वमसीतिसकृदुक्तमेवेतिश्रुत्वामत्वाब्रह्मरामवधार्य शास्त्रवीयाभ्यासज
नसंस्कारादित्यर्थः। यस्तुनसकृदुक्तौतिप्राग्नवाय ब्रह्माभ्यासरहितइत्यर्थः। नहिदृष्टेन
पपन्नंनामेति। यत्रापरोक्षप्रतिभासितिवाक्यार्थेपि व्यक्ताव्यक्तत्वतातस्यप्रतिबंधेन १
श्रमननोत्तरकालमाध्यानाभ्यासनिकर्षक्रमजन्मनिप्रत्ययप्रवाहेसाक्षात्कारावधौव्यक्ति राम
तारतम्यंप्रतिकेवकथंतिभावः। तदेवंवाक्यमात्रस्यार्थेपितद्भागित्येवप्रत्ययद्वयत्युक्तं तत्वमसी ३

कुर्षप्र॰ २

तिवाक्यमत्यंतदुर्ग्रहपदार्थेन पदार्थज्ञानपूर्वकेस्वार्थे ज्ञाने झगित्येव प्रवर्त्तते किंतु विलंबि
तमेव पदार्थज्ञानमपि विलंबेनेत्याह अपि च तत्त्वमसीत्येन वाक्येन त्वंपदार्थस्येति स्यादेतत्। पदा
र्थसंसर्गात्मा वाक्यार्थः पदार्थज्ञानक्रमेण तदधीननिरूपणीयत्वात् क्रमवत्प्रतीतिरुच्यते। ब्रह्मत
त्त्वं संसृष्टेनासंसृष्टेन वा त्वंपदार्थेकमिति कस्यचित्क्रमेणाक्रमेण वा प्रतीतिरिति सहृदेवतत्त्वो
न न वा मृदेनेत्युक्तमित्यत आह। यद्यपि च प्रातिप तत्त्वं आत्मा निरंश इति। निरंशोप्ययमपरो
क्षोप्यात्मा भवति तत्त्वदेहाद्यारोपव्युदासाभ्यां सांशवानिवाभवतस्य परोक्षवत्तत्त्ववाक्यार्थतया
क्रमवत्प्रत्ययपदमपद्यते तत्र किं मिथ्यामेव वाक्यजनिताप्रतीतिरात्मेति तथा च न साक्षात्प्रती
तिरात्मन्यनागमफलत्वादस्याइत्यत आह तत्त्वरूपमेवात्मप्रतिपत्तेः साक्षात्कारवत्याः।
एतदुक्तं भवति। वाक्यार्थश्रवणमननोत्तरकालीनाविशेषणात्रयवती भावना ब्रह्मसाक्षात्कारा
यकल्पत इति वाक्यार्थप्रतीतिः साक्षात्कारस्य पूर्वं यावत्तदूर्ध्वं रूपमिति शंकते। सत्यमेवमिति समारोपो
हितत्वप्रत्ययेनायोद्यतेनतत्वप्रत्ययः दुःखित्वादिप्रत्ययस्त्वात्मनि सर्वेषां सर्वदोत्पद्यतइत्यबाधितत्वा

ना॰ च॰
२ इ
४

त्वसमीचीनइतिवक्तव्यांशकोपक्षेपेनेत्यर्थः।निराकरोति।नदेहाद्यभिमानवदिति।नहिसर्वथांस
र्वदेषप्यद्यतनेषेतावतानात्विकत्वंदेहात्माभिमानस्यापिसत्यत्वप्रसंगात्।सोपिहिसर्वेषांसर्व
दोनुवर्तते।उक्तंचास्यतत्त्वतत्रोपपत्त्याबाध्यमानत्वंदुःखित्वाद्यभिमानोपितथा।नहिनित्यशुद्ध
बुद्धस्वभावस्यात्मनस्तुपञ्जनापायधर्माणोदुःखशोकादयआत्मनोभवितुमर्हन्ति।नापिधर्मो
ऽस्मिन्धर्मिणोऽत्यन्तभिन्नानांतद्धर्मत्वानुपपत्तेः।नहिगौरश्वस्यधर्मः।संबंधस्यापिव्यतिरेकाव्य
तिरेकाभ्यांसंबंधासंबंधाभ्यांचविचारासहत्वात्।भेदाभेदयोश्चपरस्परविरोधेनएकत्रासंभवादि
तिसर्वमेवैतदुपपादितंद्वितीयेध्यायेतदिदमुक्तंदेहादिवदेव[illegible]चैतत्स्यादहिन्नेपलभ्यमानत्वा
त्।दृष्टश्चदुःखित्वादीनांनतादात्म्यमित्याहसमुत्पादिकुर्वेति।स्यादेतत्।कस्मादन्वयाचार्यस्वा
वाभ्युपगमोयावताद्रष्टव्यःश्रोतव्यइत्यादिभिस्तत्त्वमसिवाक्यविषयादस्यविशिष्टैवाद्वैतविधा
स्यतद्वत्यतआह।तत्रापिनतत्त्वमसिवाक्यार्थइति।आत्मावाअरेद्रष्टव्यइत्यादिश्रावणविषयंद
र्शनंविधीयते।नच[illegible]त्त्वमसिवाक्यविषयादन्यदात्मदर्शनमाम्नातं।येनोयमभ्यस्तेयेनचोपसंह्रि राम

यितेसवाक्यार्थः सदेव सोम्येदमिति चोपक्रम्य तत्त्वमसीत्युपसंह्रियत इति सर्वस्य वाक्यार्थः।
नदितः प्रत्याख्यातुमित्यत्र विदध्यातः प्रधानमंगेन विहन्ति। वरो हि कर्मणाऽमिश्रेयमाणात्वा
दे तत्संबंधी तं वध्नात तमहृद्वेन कर्मणांगेन न विघ्नतीति। तन्न विधिप्रधानत्वाद्वाक्यस्य कार्य
न भूतार्थप्रधानत्वं न तस्यार्थः तदंगतया प्रत्याप्यते यथाहुः॥ चोदना हि भूतं भवंतमित्या
दिश्यौ वंवा कंव्या च ह्यार्णां कार्यमर्थमवगमयंतीति चोदनालक्षणत्वात् यामृतादिकमवगमयत्ता
त्यापोक्याहुः। नियुक्तस्य चास्मिन्नधिकृतोहमिति यथा। तावद्भूतार्थपर्यवसित्ता वेदान्तानका
र्यनिष्ठास्तत्वोपपद्यादिति तन्न समत्वयादित्यत्र प्रलुत निष्ठ्यानिष्ठत्वेनक्ति। विरुद्धप्रत्ययोत्पादात्
मुक्तिविहत्ततत्त्वमेवासीत्य भ्रष्टयमात्रम ज्ञोक्तमिति। आत्मेतिलपगच्छंति ग्राहयन्ति च। पद्यपि
तत्त्वमसीत्याद्या श्रुतयः संसारिणः परमात्मभावं प्रतिपादयंति तत्स्थापितयोरपहतपाप्मत्वान
पहतपाप्मत्वादिलक्षण विरुद्धधर्मसंसर्गेणात्तानात्वस्य विनिश्चयात् श्रुते श्रुत्तत्त्वमसी
त्याद्यायामं ब्रह्म आदित्यो ब्रह्मेत्यादिवत्प्रतीकोपदेशपरतयाप्युपपत्तेः प्रतिकोपदेशप्रवाद्या न
तो

गी.टी.स.
५

वयथा न मारोपितं सर्पत्वमत्र घटस्यत्वं पुरोवर्तिनो द्रव्यस्य वि धीयते एवं प्रकाशात्मनो जीवभाव
मनुद्य परमात्मत्वं विधीयत इति युक्तम् उक्तं हि पुरोवर्तिनि द्रव्ये इदंत्वीयति सामान्यरूपेणाज्ञातो
चिते विशेषरूपेणागृहीते विशेषांतरसमारोपणं। इह तु प्रकाशात्मनो निर्विशेषस्य सामान्यस्य
पराधीनप्रकाशस्यतागृहीतं किंचिद्रूपमिति कस्य विशेषस्याग्रहे किं विशेषांतरं समारोप्यतां
तस्माद् ब्रह्मणो जीवभावारोपासंभवात्। जीवो जीवो ब्रह्म ब्रह्मेति तत्त्वमसीति प्रतीकोपदे न
श एवेति प्राप्त एवं प्राप्ते अभिधीयते श्वेतकेतोरात्मैव परमेश्वरः प्रतिपत्तव्यो न तु श्वेतकेतोर्व्य
तिरिक्तः परमेश्वरः भेदे हि गौणात्वापत्तिः। न च मुख्यसंभवे गौणत्वं युक्तं। अपि च प्रतीको
पदेशे सकृद्वचनं भवेत्। असकृद्वचनं प्रतीयते। भेददर्शननिंदा च। अभ्यासे हि भूयस्त्वमर्थस्य
भवतीति तात्पर्यमिति विद्वीयः एवोपपद्यते तत्त्व तस्मात्सौत्री पर्यपर्यालोचनया श्रुतेस्तात्व
जीवस्य परमात्मता वास्तवीत्यतत्परता तस्येते न च मानांतरविरोधात् स्वाप्रामाण्य
तेः। न च मानांतरविरोध इत्यादि तु सर्वमुक्तप्रायं दितं प्रथमे ध्याये। निरंस स्वाप्यनाद्य ति राम

यितेस्रवाक्यार्थः सदेवसोम्येदमिति चोपक्रम्य तत्त्वमसीत्युपसंह्रियतेइति सत्यवाक्यार्थः ।
नदितः प्रत्याख्यातत्वमित्यत्र विदध्यानः प्रधानसंगेन विहन्ति। यो हि कर्मणाऽभिप्रेयमाणात्मा
टी तत्संप्रधौतं प्रधानं तमल्पद्वेषेण कर्मणा गेनेन न विघ्नतीति। न च विधिप्रधान स्वाहाकारस्य कर्मा
नम्रतार्थप्रधानत्वं। न तस्यार्थः तदंगतया प्रत्याप्यते यथाहुः ॥ चोदनाहि भूतं भवन्तमित्या
दिशो वरोवाकं व्याचक्षाणाः कार्यमर्थमवगमयंतीति चोदनालक्षणतया भूतादिकमवगमयन्ती
त्याशंक्याह। नियुक्तस्य चास्मिन्नधिकृतोऽहमिति यथा तावद्भूतार्थपर्यवसिता वेदान्ता न का
र्यनिष्ठास्तथोपद्यात्ति तत्त्वमस्यादित्र्यलतनिध्यिनिष्ठत्वे मुक्ति विरुद्धफलयोत्पादात्
मुक्तिर्विहन्तव्यमेवासीत्य भुव्वयमात्रम त्रोक्तमिति। आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च। यद्यपि
तत्त्वमसीत्याद्या श्रुतयः संसारिणः परमात्मभावं प्रतिपादयन्ति तथापि तयोरपहतपाप्मत्वान
पहतपाप्मत्वादिलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गेण तादात्म्यस्य विनिश्चयात् श्रुते[illegible]त्तत्त्वमसी
त्याद्या यामं ब्रह्म आदित्यो ब्रह्मेत्यादिवत्प्रतीकोपदेशपरतयाप्युपपत्तेः प्रतीकोपदेशपरवाक्या न
नो

वोध्याविद्यातत्कार्यनाशस्समारोपितविविधप्रपंचात्मतः सांप्रासेव कस्यचिद्दंप्रास्याग्रहणाद्वितमद्वयपरमा
र्थतस्तत्त्वविज्ञानेनात्ममोक्षश्चिन्नु च संसारो नाम किं तत्सर्वमेतत्स्वप्नोपपत्तिभाजनत्वेनानिर्वच
नीयमिति युक्तमुत्पश्यामः । तदनेनाभिसंधिनोक्तं यद्येवं प्रतिबुद्धोऽसि नास्ति कस्यचिदप्रतिबोध इ
ति । अन्ये त्वाहुः ॥ यद्यद्वैतेन न तोयोऽस्मि मुक्त एवास्मि सर्वदेति श्रुतिरोहितार्थमस्यादिति ॥ न ह्यनीवेनाहि
मः । यथा हि शास्त्रोक्तमुद्बुद्धमुक्तस्वभावब्रह्मात्मत्वेनैव जीवेनोपास्यते अहं ब्रह्मास्मि तत्त्वमसीत्ये
तेषु श्रुत्यादिषु तत्त्वस्य हेतोः जीवात्मनो ब्रह्मरूपेण तात्त्विकत्वाद् द्वितीयत्वमिति श्रुतेश्च जीवात्मन
श्चाविद्याकार्यत्वाद्ब्रह्मप्रतिबिंबकाय्यात्तथायं यत्रमतो ब्रह्माद्वितीयो ब्रह्मेत्यादिषु ब्रह्म इदं स
पदेशास्तत्र सर्वत्राहं मनुष्यादि दृष्टे । ब्रह्मणो मुख्यमात्मत्वमिति । उपपन्नं च मनः प्रभृतीनां ब्रह्म
विकारत्वेन तादात्म्यप्रदर्शनार्थोपदेश चेनादीनां मिव सृष्टिकारणां सदात्मत्वं । तथा चेदृशानां प्रतीके
ष्वदेशानां । कश्चित्कस्यचिद्विकारस्य प्रविलयावगमात् भेद प्रपंचप्रविलयपरत्वमेवेति प्राप्त
उच्यते । न तावदहं ब्रह्मेत्यादिभिर्यथाहंकारस्यदस्य ब्रह्मात्मत्वमुपादिश्यते एवं मनो ब्रह्मेत्या

वेटी

वेतो

बोध्याविद्यातद्वासनासमारोपितविश्वप्रपंचात्मतः सांप्रतमेवकस्यचिद्दर्शनाख्यात्ययहरणाद्धितमद्वैवपरमा
र्थतस्तत्वविन्नतोनाममोक्षश्चिन्नचसंसारोनाम किं तु सर्वमेतत्सर्वोपपत्तिभाजनत्वेनानिर्वच
नीयमितियुक्तमुत्पश्यामः ॥ तदेतेनाभिसंधिनोक्तं यद्येवं प्रतिबुद्धोस्मि नास्तिकस्यचिदप्रतिबोध इ
ति । अन्येत्वाहुः ॥ यद्यद्वैतेनतोयोस्ति मुक्तः एवास्मि सर्वदेति श्रुतिरेहितार्थमस्यादिति ॥ नच नीवेनाहि
मः । यथाहिप्राज्ञैश्चोक्तं शुद्धबुद्धम् तं स्वभावं ब्रह्मात्मत्वेनैव जीवेनोपास्यते अहं ब्रह्मास्मि तत्त्वमसि ध्ये
तैं दृष्ट्यादिषु तत्त्वस्य हेतोः जीवात्मनो ब्रह्मरूपेण तात्त्विकत्वाद्द्वितीयत्वमिति श्रुतेश्च जीवात्मन
श्चाविद्यादर्पणगो ब्रह्मप्रतिबिंबकार्यप्यातनायव्यवयत्रमतो ब्रह्मादित्यो ब्रह्मेत्यादिषु ब्रह्मदृष्टेरु
पदेशास्तत्र सर्वं आहं मनडुष्यादिदृष्टं । ब्रह्मणो मुख्यमात्मत्वमिति । उपपन्नं च मतः प्रमतीनां ब्रह्म
विकारत्वेन न तादात्म्यं घटशरावयोरस्वतो दीनां मित्रम्रष्टिकारणं मदात्मत्वात् तथाचेदृशानां प्रतीको
ऽपदेशानां । कश्चित्कस्यचिद्विकारस्य प्रविलयावगमात् भेदप्रपंचप्रविलयपरत्वमेवेति प्राप्त
उच्यते । ननावदहं ब्रह्मेत्यादिभिर्यथाहंकारस्यदस्य ब्रह्मात्मत्वमुपादिश्यते एवं मतो ब्रह्मेत्या

स्य

दिव्यमित्य[illegible]हंकारास्पदत्वं मनःप्रभृतीनां किंत्वेषां ब्रह्मत्वेनोपास्यत्वं। अहंकारास्पदत्वे
ष्वेतया ब्रह्मत्वेनोपासनीयेषु मनःप्रभृतिष्वप्यहंकारास्पदत्वेनोपासनमिति चेन्न। एवमा
दित्यहमित्यश्रवणात्। ब्रह्मात्मतया त्वहंकारास्पदत्वकल्पनेन तत्प्रविवक्षैव तद्विकारान्तर
स्याप्याकाशादेरमनःप्रभृतिषूपासनप्रसंगः। तस्माद्यस्य यन्मात्रात्मतयोपास्यत्वं विहि
हितं तत्तस्य तन्मात्रतयैव प्रतिपत्तव्यं। यावद्वचनं वाचनिकमिति न्यायात्। नाधिकमध्या
रूप्तव्यमतिप्रसंगात्। न च सर्वस्य वाक्यजातस्य प्रपंचप्रविलयः प्रयोजनं। तदर्थत्वे हि
मनइतिप्रतीकग्रहणमनर्थकं स्यादिति वाच्यं। प्रयासं सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति। न च सर्वोपल
क्षणार्थं मनोग्रहणं युक्तं। मुख्यार्थसंभवे लक्षणाया अयोगात्। आदित्यो ब्रह्मेत्यादीनां
चानार्थक्यापत्तेः। न हि स उपासकः प्रतीकानीति ब्रह्मभावाद्यप्रतीकानां मनःप्रभृतीनामा
त्वेन कल्पनं तेन तेषां तत्त्वेन तदुभयमप्यस्तीत्यर्थः। प्रतीकाभावप्रसंगादिति। ननु यथावच्छिन्न
स्याहंकारास्पदस्यानवच्छिन्नब्रह्मात्मतया भवत्यभाव एवं प्रतीकानामपि विच्छायत तस्या राम

द्वस्वरूपोपमर्देन नामादीनामिति। इह हि प्रतीकान्यहंकारास्पदत्वेनोपास्यतया प्रधानत्वेन विधि
[redacted] न्सितानि न तत्त्वमसीत्यादावहंकारास्पदस्योपास्यत्वमवगम्यते। किं
तु सर्पत्वादेर्बाधेन रज्जुत्वज्ञापनवदहंकारास्पदस्यापवाधितत्वस्य ब्रह्मत्वमवगम्यते। किमतो यद्ये
वमेतदतो भवति। प्रधानीभूतानां प्रतीकानामेकदेशयुक्तौ न च तदेकदेशे विधेयस्याप्युपपत्ति
रिति। अपि च न च ब्रह्मण आत्मत्वादिति न ह्युपासनविधानानि जीवात्मनो ब्रह्मभावप्रतिपा
दनपरैस्तत्त्वमस्यादिसंदर्भैरेकवाक्यभावमापद्यते। येन तदेकवाक्यतया ब्रह्मदृष्ट्युपदेशे आ
त्मदृष्टिः कल्पेत। भिन्नप्रकरणस्थत्वात्। तथा चात्र यथा लोकव्यतिरिक्तव्यवस्थितो जीवः
कर्त्ता भोक्ता च संसारी न ब्रूते। कथं तस्य ब्रह्मात्मतया ब्रह्मदृष्ट्युपदेशे ब्रह्मदृष्टिरूपदिश्येत। तस्यार्थः
स्मै अतस्त्वोपासकस्य प्रतीकैः समत्वादिति। यद्यप्युपासको जीवात्मा न ब्रह्मविकारः प्रतीकानि तु म
नःप्रभृतीनि ब्रह्मविकारास्तथाप्यवच्छिन्नतया जीवात्मनः प्रतीकैः साम्यत्वादिति द्रष्टव्यं। ब्रह्म
दृष्टिरुत्कर्षात्। यद्यपि सामानाधिकरण्यमन्यथापि व्यवहारे तथापि ब्रह्मणः सर्वोत्कृष्टतया फ

त्वस्य स्वसामर्थ्येनफलवत्वात्प्रधान्येनतद्देवादित्यादिदृष्टिः संकर्तव्यमित्यादिदृष्टयो ब्रह्म
८ ण्येवकर्तव्याः मनब्रह्मदृष्टिरादित्यादिखन्नचैवंविधेवचते शास्त्रार्थेनिकृष्टदृष्टिर्नोत्कृष्टइति
किंकोश्यायोऽयमादायप्रनवत्पागमविरोधेनतस्येवापोदितत्वात्। इतिपूर्वपक्षसंक्षेपः। सत्यंसर्वा
ध्यक्षतयाफलदातृत्वेनब्रह्मणएवसर्वत्रवाक्यंवंशाध्यानंतथापिशाब्दैःद्वानप्रत्यंयोधेनक्वचित्क
र्मणएवप्राधान्यमवसीयते। यथा दर्शपौर्णमासाभ्यांयजेतस्वर्गकामः चित्रयापशेतपशुका
म इत्यादौ अत्र हि सर्वत्रयागस्याराधितायद्यपिदेवतैवफलंप्रयच्छतीतिस्कापितथापिश
ब्दतःकर्मणःकरणत्वावगमेनफलवत्त्वमवगतीतेः शाब्दास्यकस्यचित्तद्द्रव्यस्य। यथाव्रीहीन्प्रोक्ष
तीत्यादौ। तदुक्तं येनद्रव्यंचिकीर्ष्यतेन्यास्त्रप्रती[illegible]येतेद्युतिः। तदिहयद्य
पिसर्वाध्यक्षतयावस्तुतोब्रह्मैवफलंप्रयच्छतीतितथापिशास्त्रंब्रह्मबुद्ध्यादित्यादीनुपास्य
मानेब्रह्मफलायकल्पतइत्यभिवदतिकिंवादित्यादिबुद्ध्याब्रह्मैवविपर्यात्कृतफलायेत्यसय राम
थापिब्रह्मणःसर्वाध्यक्षस्यफलदानोपपत्तेः शास्त्रार्थसंदेहेलोकानुसरतोनिश्चीयतेत

दर्भमुक्तं निर्ह्वारितिशास्त्रार्थ एवं स्यादिति। न केवलं लौकिकोन्यायो निःश्रेयसहेतुरपि तु आदित्यादि
शब्दानां प्रधानमुख्यार्थत्वमभीप्त्याह प्राधान्याच्चेति इति परत्वमपि ब्रह्मपदस्यान्यमेवार्थं
न्यर्थ्यगमयति। तथाहि। स्वरससिद्धत्वादित्यादिशब्दा यथा स्वार्थं वर्त्तन्ते तथा ब्रह्मशब्दोपि स्वा
र्थे वर्त्तते इति यदि स्वार्थोप्यविवक्षितः स्यात् तथा चेति परत्वमनर्थकं। तस्मादिति ना स्वार्था
न्वयाभावाद्ब्रह्मपदं ज्ञानपरं स्वरूपपरं वा कर्त्तव्यं। न च ब्रह्मपदं आदित्यादिपदार्थ इति प्रती
तिपरस्वार्थमिति परः शब्दो यथा गौरिति मेयतातिरभवदिति तथा चादित्यादयो ब्रह्मेति
२ प्रतिपत्तव्याः तत्परार्थो भवतीत्याह। इति पैलादपि ब्रह्मशब्दस्येति। शेषमतिरोहितार्थं। आ
दित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः। अथ वा नियमेन उद्गीथादिमतय आदित्यादिषु ध्येया इ
ति। सत्स्वपादित्यादिषु फलानुत्पादादुत्पत्तिमतः कर्मणाः स्वफलदर्शनात् कर्मैव फल
वत् तथा चादित्यादिमति निर्पूर्व्य उद्गीथादिकर्माणि विषयीक्रियेरन् ततः आदित्यादि दृष्टिभिः
कर्मरूपाण्युपनिम्नीयेरन् [illegible] एवं च कर्मरूपेण उपसत्कृत्य प्रकृतः फलमुत्पद्येत। आदित्यादिषु उप

द्गीथादिद्रष्टव्यादुद्गीथबुद्ध्या आप्यमाना आदित्यादयः कर्म्मात्मकाः संतः फलाय कल्पि
ष्यंत इति। अत एव च प्रथिमश्नोरसः कृतामशब्दप्रयोग उपपन्नो यतः पृथिव्यामग्न्यादिर
पास्ता अग्नौ च सामदृष्टिः सान्निपुणतरंगिहृष्टैश्च ... विपर्यये वादृष्टे विपरीतं भवेत्तस्मा
दुत्फलदेवमुक्तमित्याह तथा चेयमेवेतित्युपपत्त्यंतरमाह। अपि च लोकेऽपि तावदेव
त्वधिकरणनिर्दृशो विषयत्वप्रतिपादनपर उपपद्यते यद्वल्लोकेषु सामदृष्टिः धर्मसेते
नितान्तमेवेति। एवं चाधिकरणराद्धांतोपपत्तिमत्रैवार्थे ब्रूते। प्रथमनिर्दिष्टेषु चेति। सिद्धान्तमुप
क्रमते। आदित्यादिमतयश्चेति यद्युद्गीथादिमतय आदित्यादिषु क्षिप्येरन्तत आदित्यादी
नां स्वयमकार्यत्वादुद्गीथादिमतेस्तत्र वैयर्थ्यं प्रसज्येतान ह्यादित्यादिभिः किंचित्क्रिय
ते यद्विद्यया वीर्यवत्तरं भवेत्। आदित्यादिमत्या विद्यया तूद्गीथादिषु कर्मसु कार्ये कुर्वदेव
विद्यया करोति तद्धि वीर्यवत्तरं भवतीत्यादिमतीनामुपपद्यते। उद्गीथादिषु संस्कारत्वेनोप
योगः चोदयति भवतु कर्मसमृद्धिफलत्वेऽपि वमिति। यत्र हि कर्मणः फलं तत्रैवं भवतु यत्र

राम

त्वगुणात् फलं त्वगुणस्यासिद्धत्वेनाकार्यत्वात् करोतीत्येव नास्तीति अविद्यायाः क उपयोग इ
त्यर्थः। परिहरति तेषामपीति। न तावद्गुणः सिद्धस्वभावः कार्याय फलाय पर्याप्तो मा भूत् तस्य
वेदात्फलोत्पादो मा भूत् तस्य हृतकर्मणि निवेशितो यत्किंचित्फलोत्पादः तस्मात्स्वकृतापूर्वसंनि
वेशितः फलोत्पाद इति तस्य क्रियमाणत्वेन विद्यायी वीर्यवत्तरत्वोपपत्तिरिति फलत्वात्क
त्वाच्चादित्यादीनामिति। यद्यपि ब्रह्मविकारत्वेनादित्योद्गीथयोरविशेषस्तथापि फलात्म
कत्वेनादित्यादीनामभ्यर्हितत्वमुद्गीथादिभ्यो विशेष इत्यर्थः। द्वितीयानिर्देशादुद्गीथादीनां प्रा
धान्यमित्याह अपि चेति। स्वयमेवोपासनस्य कर्मत्वात् फलवत्त्वोपपत्तेः ननूक्तं सिद्ध
पैरादित्यादिभिरध्यस्तैः साध्यरूपत्वमनिर्भूतं कर्मण्यमित्यत आह। आदित्यादिभावेना
पि चक्षुष्मानानामिति। मेवेदेतदेवं यद्यध्यासेन कर्माङ्गरूपं अभिभूयेतापि तत्साधनवद्वाग्नि
दृष्टिः केनचित्तीव्रत्वादिना गुणेन गौणमनभिभूतमास्यां बद्धत्वात्तथेहापि न ह्ययं स्तुतिकार्यं
रजतधीरिव वह्निधार्यं समारोपकत्वमभिभवेत् किंतु गौणी। तथेयमप्युद्गीथादावादित्यदृ

वि जैमिनिनावः। तदेतदेतस्यामच्यध्यूढंसामेतिति श्रुतेश्चापितृदृष्ट्योपासीतेतिनचासक्तामम
न्यधर्मसकलनाऽस्थिमुख्योविसर्गः। अद्वस्म्यासालोचनयानुविपरीतमेवेत्याहाद्वयमेव
९ गंगिनिरिति। लोकेषुपंचविधंसामोपासीतेतिद्वितीयानिर्देशात्साम्नामुपास्यत्वमवग
म्यते। तत्रयदिसाम। धीरव्यस्पेतत्तानसाम्नानुपास्यत्वपितृलोकाः पृथिव्यादयः।
तयाचद्वितीयार्थेपरिस्फुटत्तीयार्थः परिकल्प्येतस्मात्मितिलोकेषितिसप्तम्याद्वितीया
र्थेकर्थंविज्ञायेतागौरेणावोवास्यंतांप्रावारेकुसमानीतिवत्। तेनोक्तस्यार्थानुरोधेनस
तम्यार्थेमयथापिवस्यकल्पनीयार्थंवंविज्ञायेतागोऽश्वावोवास्यंत्वात्तवरंयथाश्रुत
द्वितीयार्थानुरोधायतृतीयार्थेसप्तम्याव्याख्यातयालोकपृथिव्यादिषुआपंचविधंहिं
कारप्रस्तावोद्गीथप्रतिहारनिधनप्रकारंसामोपासीतेतिनिर्णीयते। ननुयत्रोभय
त्रापिद्वितीयानिर्देशोयथारवल्वमृमाद्रत्यस्पन्नविधंहिंकारप्रस्तावोद्गीथ रम
प्रतिहारोपद्रवनिधनप्रकारंसामोपासीतेतितत्रकोविनिगमनायांहेतुरित्यत्रा

दापत्रापाति। तत्रापि समस्तस्य समस्तविधस्य साम्न उपासनमिति साम्न उपास्यत्वश्रुतेः। साध्विति ल
पंचविधस्य साम्नः साधुत्वं वा स्याद्धर्मत्वं॥ तथा च श्रुतिः॥ साधुकारी साधुर्भवतीति। हिंकारानुवादे
न पृथिवीदृष्टिविधाने हिंकारः पृथिवीति प्राप्ते विपरीतनिर्देशः पृथिवी हिंकार इति। आसीन
संभवात्। कर्म्मांगसंबंधिषु यथाहि तिष्ठतः कर्म्मचोदितत्वे तत्र न तत्संबंध्योपासनापि तिष्ठतैव
कर्त्तव्या। यत्र चासीनस्य तत्रोपासनाप्यासीनेनैवेति। नापि सम्यग्दर्शने वस्तुतंत्रत्वात्। प्रमा
णतंत्रत्वाच्च वस्तुव्यवस्थाप्रमाणं वासननियमं नापेक्षत इति तत्राप्यनियमः तस्मात्प्रय
स्ताद्यप्रयत्नेन विनोपासितुं न शक्यं यथाप्रतिष्ठादि। यथा वा सम्यग्दर्शनमतत्त्वमस्यादित्येषा पि
चिंता। नत्वेवं ध्रुवकस्यास्त्राभावादनियमे प्राप्ते यथाशक्यतत्तदुपसंधादासीनस्यैवेति सिद्धं। न
नपरस्यामवस्थायां ध्यायतिः प्रवर्त्यते। प्रयुज्यते। किमसौ तिष्ठतो न भवति न भवतीत्याह आसीनस्या
विद्यमानायास्तेऽभवति। अतिरोहितार्थमिति निरस्तं। यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात्। समेशुचौ शर्करावह्निवा
लुकाविवर्जित इत्यादिवचनान्नियमे सिद्धे दिग्देशादिनियममवाप्य निकमपि प्राचीनप्रवणं वैश्वदेवेन य

ज्ञेतेति वेदैदिकारंभवत्त्वसामान्यात् कस्यचित्कश्चिदाशंकेत तमनुगृह्णीतमाचार्यः स्फुटद्भावेनैतदाहस्म य
त्रैकाग्रतामनस्तस्तत्रैवभावनां प्रयोजयेदविशेषात्तान ह्यत्रास्ति वैश्वदेवादाविव वचनं विशेषकं त
१० स्मादिति। आप्रायणात्तत्रापि हि दृष्टं। अधिकरणविषयं विवेचयति। तत्र यानिता वदिति। अविद्य
मानन्नियोज्याया ब्रह्मात्मत्वप्रतिपत्तिस्तस्याः शास्त्रं हि नियोज्यस्य कार्यरूपनियोगसंबंधमवबो
धयति। तस्यैव कर्मापेक्ष्य स्वर्ग्यत्वलक्षणमधिकारं। न चैतद्भयमतीन्द्रियत्वाद्भवति शास्त्रलक्षणं
प्रमाणांतराप्राप्तेशास्त्रस्यार्थवत्वात् ब्रह्मात्मत्वप्रतिपत्तेस्तु जीवन्मुक्तेन दृष्टत्वात्तत्त्वेनहि निरो
हितमिव किंचनेति किमत्र शास्त्रं करिष्यति। नत्वेवमभ्युदयफलान्युपासनानि। न तत्र नियोज्यनियो
गलक्षणस्य कर्मणि स्वामितालक्षणस्य च संबंधस्यातीन्द्रियत्वात्। तत्र सफलत्वकरणाद्देवशास्त्र
र्थसमाप्तौ प्रायणान्तमुपासनपदवेदनीयावृत्तिमात्रमेव कर्तव्यमस्तु परमः प्राप्तत्वादेतेवकृत
शास्त्रार्थत्वादिति प्राप्तेभिधीयते। सविज्ञानो भवति ~~यदचलो कस्मान्ने~~। त्वाद्विश्रुतेर्यत्र स्वर्गादि रम
फलानामपि कर्मणां प्रायणकाले स्वर्गादिविज्ञानापेक्षत्वं तत्र केवकयातीन्द्रियफलानमुपास

नानां नानि स्वत्वा प्राप सांतत्तद्रुपास्यगोचरबुद्धिधारावाहितया दैर्घ्येनैव स्वरूपेण प्रायणसमये तद्बुद्धिं
भावयिष्यंति। किमत्र स्वर्गादिफलवत्प्रायणसमये बुद्ध्याक्षेपेण। नहि दृष्टे संभवत्यदृष्टकल्पना युक्ता।
तस्मादाप्रायणात्प्रत्ययावृत्तिरिति। तदिदमुक्तं प्रत्ययास्तेन इति। तथा च स्मृतिः। स्वर्गादीन्द्रियफलवि
षयाभयथा कृत्तरस्मात् लोकात्प्रैति स्वं कृतं हि हामुं लोकं प्रेत्याभिसंभवति। कृतः संकल्पविशेषः
स्तत्प्रश्नोदाहलाद्भूति॥ ॥तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्॥ गतस्तृती
यशेषः साधनमोचरविचारः। इदानीमेतदध्याय।गतफलचिन्ता प्रतन्यते। तत्र प्रथमं तावदिदं
विचार्यते। किं ब्रह्माधिगमे ब्रह्मैतावत्प्राप्तं। शास्त्रेणाहि फलायविहितं प्रतिषिद्धं चानर्थपरिहा
२ रायाश्वमेधादि ब्रह्महत्यादि वापूर्वं वांतव्यापारं। किं तदपूर्वं ब्रह्मपरस्तेपि कर्मणापुनरपरस्य दुःखोपभो
गात्प्राङ्गुविरलमर्हति। स हि तस्य विनाशहेतुस्तत्त्वमावेकमथं विनश्येदिति। तस्माकस्मिन्कृतप्रसं
गात्। शास्त्रैर्व्याकोपाद्भवत्वृत्तफलं चेत्। कर्मापूर्वं विनश्यति कर्मणः फलप्रसवसामर्थ्यबोधकं
शास्त्रमप्रमाणं भवेत्। न च प्रायश्चित्तमिव ब्रह्मज्ञानमदृष्टफलमपि कर्माणि क्षिणोतीति सां
तानेसति ब्रह्मज्ञानफलान्मोक्षाद्गृहरीतमलं दुरितं न भफलं दीपते न वा दीपत इति संशयः। किं

वा०प
११

व्रतं। प्रायश्चित्तानामपि तत्प्रत्ययहेतुत्वान्न। तद्विधानस्यैवेनस्विनराधिकारिप्राप्तिमात्रेणोप
पत्तानुपात्तदुरितनिर्बर्हणफलत्वेपकल्पायोगात्। अत एव स्मरंति। नाभुक्तं कर्म क्षीयत इति
यदि पुनरयं द्वितीयपायतान्माप्रायश्चित्तविन्नेनियोज्यविशेषणत्वं समाश्रित्य ईशनाम
पेक्षितांकांक्षायां दोषसंयोगश्रवणात्तन्निर्बर्हणफलः कल्प्येत तथापि ब्रह्मविज्ञानस्य
तत्संयोगेनाश्रवणात्तदुरितनिर्बर्हणसामर्थ्यप्रमाणमस्ति मोक्षवत्। तस्यापि स्वर्गादिफ
लवद्देशकालनिमित्तापेक्षयोपपत्तेः। शास्त्रप्रामाण्यात्तस्य भविष्यति सावकाश्यं स्यात्स्वोपभोगे
न समस्तकर्मप्रहतये ब्रह्मज्ञानं मोक्षं प्रत्यपि योगर्द्धौ च वादिविभूत्यंतरिक्षेव बहूनि शरीरं द्वि
याणि निर्माय फलान्युपभुंजीत न योगसामर्थ्येन योगी कर्माणि क्षपयित्वा मोक्षं संपत्स्यते।
स्थिते चैतस्मिन्नर्थे न्यायवलाद्यथा पुष्करपलाशादृष्टान्तादिव्यपदेशोऽत्र ब्रह्मविद्याप्रस्तुतिमात्रपरतया
व्याख्येय इति प्राप्त उच्यते व्याख्यायेते तद्व्यपदेशो यदि कर्मविधिविरोधः स्यान्न त्वयमस्ति।
शास्त्रं हि फलोत्पादनसामर्थ्यमात्रं कर्मणामवगमयति। न त्वकृतप्रतिबंधानिमित्तः

राम

प्रायश्चित्तादेस्तु प्रतिबंधमपि। न स्थलत्रैोदासीन्यात् तान्यदृष्टान्युद्बोधितफलप्रसवसामर्थ्यम
प्रतिबद्धमार्गेऽनेकेन चित्कर्म्मणा नतत्फलं प्रसूते वेति न शास्त्रव्याघातः। नामुक्तं कर्म्म
ही यत इति च स्मरणम् अप्रतिबद्धसामर्थ्यं कर्म्माक्षिप्रायं। दोषद्वयोद्देशेन चापरविद्यानामस्ति प्राय
श्चित्तवद्विधानमैश्वर्यफलानामणुमयसं। योगादिविशेषात् यत्रापि निर्गुणायोपरविद्यायां
दोषोद्देशो नास्ति तत्रापि तत्स्वभावालोचनादेव तत्र तद्यप्रसवसामर्थ्यम् अभ्युपेयते। न हि तत्व त
मसिवाक्यार्थपरिभावनाभ्यासंख्यातेन निर्ल्लिप्त निमित्त कर्तृत्वभोक्तृत्वादिविभ्रमो जीवः फ
लोपभोगेन प्रयुज्यते न हि रज्ज्वां भुजंगमसमारोपनिबंधनाः भयकंपादयः सति रज्जुतत्वसाक्षा
त्कारे प्रभवंति। किंतु संस्कारशेषात् किंचित्कालमनुवर्त्यापि निवर्त्तन्त एव। तमेवार्थमनव
रतो यथापुष्करपलाशस्थादयोऽपदेशाः समवेतार्थाः संतो न स्युरिति मात्रं तया कथंचित्त्वाख्या
नमर्हंति। ननु क्रमसंभवविघ्यति। सावस्थाजीवात्मनो यत्स्वांपर्यायेरोपभोगाद्धायोगरूः प्रभाव
तो वा युगपदैकविषयकायनिर्म्माणेनायथायेरोपभोगाद्गजंतः कर्म्माणि क्षपयित्वा मोद्धी

प्रवृत्तौ हि कर्माशयानामनियतकाल

संपद्यत इति। तस्मादुक्तमेवमेव चामोक्ष उपपद्यत इति अनृतादिकास्वविपाकाः क्रमवता तावद्भोगेन नै
१२ मुमुक्षा॥ संजातः खल्वयमपरानपि संचिनोति कर्माशयानिति। नाप्यपर्यायभमंगेन। सत्त्वः कर्मा
रा नन्तानेकसंचितानन्तदोषसंभावितानि सा प्रतीता कल्प्यन्ते तान्निकृष्टमकाले भोग्यानां संप्रतिभोगे क्रमसामर्थ्यात् दी
र्घकालफलानि च कर्माणि कथमेकपदे क्षेप्स्यन्ति। तस्मान्नात्यन्तमोक्षसंभवः। ननु सत्यपि कर्मा
शयान्तरे सुखदुःखफलेषु मोक्षफलान्न कर्माणः समुदाचरतो ब्रह्मभूयमनुभूयाप्यलब्धविपा
कानां कर्मान्तराणां फलानि भोक्ष्यन्त इत्यत आह। न त्वदेशकालनिमित्तापेक्ष इति। न हि कार्यः
संभोक्षो मोक्षो न विलम्बमर्हति ब्रह्मभावो हि सः। न च ब्रह्म क्रियते [illegible] नित्यत्वादित्यर्थः
परोक्षत्वानुपपत्तेश्च ज्ञानफलस्य। ज्ञानफलं खलु मोक्षोऽभ्युपेयते ज्ञानस्य चानन्तरभावित्वं
ज्ञेयाभिव्याप्तिफलं। [illegible] स एव चाविद्यानिरोधः समादधिगतो ब्रह्मस्वरूपावस्थानलक्षणाय कल्प
ते। एवं हि दृष्टार्थता ज्ञानस्य स्यात्। अपूर्वाधानपरंपरया तु ज्ञानस्य मोक्षफलत्वे कल्प्यमाने ज्ञा राम
नस्यापरोक्षफलत्वमदृष्टार्थत्वं भवेत्तच्च दृष्टे संभवत्यदृष्टकल्पनायुक्तेत्यर्थः। तस्माद् दृष्टविधिमो
त्व

श्रुत्यादिनिर्वचनत्वेन स्थितेः

ब्रह्मज्ञाने सत्यद्वैतसिद्धेर्दुरितक्षयस्यापि सिद्धं।। ।इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु। अथ धर्मस्य स्वाभावि
कस्येतत्शास्त्रीयस्य ब्रह्मज्ञानेन प्रतिबन्धो युक्तः धर्मज्ञानयोस्तु शास्त्रीयत्वेन ज्योतिष्टोमद
र्शपौर्णमासवदविरोधान्नोच्छेद्योच्छेदकभावो युज्यते। पाप्मनश्च विशेषतो ब्रह्मज्ञाने नोच्छेद्यलक्षणते ध
र्मस्य तदुच्छेद्यत्वं विशेषविधानस्य शेषप्रतिषेधनान्तरीयकत्वेन लोकतः। यथा देवदत्तो दक्षिणे
ना नेत्रेण पश्यतीत्युक्ते न वामेन पश्यतीति गम्यते। उभे ह्येवैष एते तरतीति यथासंभवं ब्रह्मज्ञाने तदु
क्तेः तेनैतेन सुकृतमिति। क्षीयन्ते चास्य कर्माणीति च सामान्यवचनं सर्वे पाप्मानः इति विशेषश्रु
वणात्स्पाप्मकर्मणि विशेषउपसंहरणीये। तस्मात् ब्रह्मज्ञानात् दुःकृतस्येव सुकृतस्यापि नष्टकृतस्ये
ति प्राप्ते परोऽधिकरणारम्भो तोति दिश्यते। न खलु ब्रह्मविद्या केनचिद् दृष्टेन द्वारेण दुष्कृतमय
नयत्यपि तु दृष्टेनैव मोक्षभोक्तृत्व मोगादि प्रविलय द्वारेण। तथैव तत्संस्कृतेऽपि नियमेन तदपि
नोच्छेद्यात्स्वं वसति न शास्त्रीयत्वसामान्यमात्रेण विरोधहेतुः। न हि प्रत्यक्षत्वसामान्यमात्रादवि
रोधो जलानलादीनां। न च सुकृतस्यापि शास्त्रमनर्थकं ब्रह्मविदं प्रति तदुभयोरर्थवत्वात्। एवमेव

स्थितेर्वा पापस्य तत्त्वात् पुण्यस्यापि गतत्वं । ब्रह्मज्ञानमपेक्ष्य पुण्यस्य निवृत्तफलत्वमतत्फलं हि द्व
२५ यान्ति श्रयवत् । न त्वेवं मोक्षो निरतिशयत्वान्नित्यत्वाच्च । एवं प्रयोगश्च । यं पापमात्रः द्वैधे वै
पुण्यपापयोः । न ह्ययावत्पुण्यपापेऽत्र अनन्तस्य सर्वैकपापानां । तेनानिवर्त्तित इत्यत्र । तस्माद् अविशे
षेण पुण्यपापयोः श्लेषविनाशाविति सिद्धं । अनारब्धकार्ययोर्वत्र पूर्वेवदवधेः । यच्च द्वैतम
नस्वभावलोचनपा उत्तरपूर्वसुकृतयोरश्लेषविनाशौ । इत आरब्धानारब्धकार्ययोरवि
शेषेणैव विनाशः स्यात्कर्त्तकर्म्मादिप्रविलयस्यैव नयत्राविशेषात् । तन्निर्वचनत्वाच्च विना
शस्यां न च संस्कारशेषात्कुलालचक्रभ्रमणवदनुवृत्तिः । वस्तुतः खल्वनुवृत्तिर्म्माप
वादिनस्तु पुण्यपापयोर्म्मायामात्रविवर्त्तिनस्तेन मायायामिवृत्तौ तत्पुण्यपुण्योपेतत्संस्कारो
वस्तुसंतानिकस्यानुवृत्तिः न च रज्जौ सर्पादिविभ्रमजनितानां भयकंपादीनां निवृत्तेऽपि विभ्रमेय
थानुवर्त्तनेन व्याहारपीति युक्तं । तत्रापि सर्पादि सत्त्वेपि तत्त्वज्ञानस्य सत्त्वेन तज्जनित भयकंपादी
नां तत्संस्काराणां च वस्तुसत्त्वेन निवृत्तेऽपि विभ्रमेणानुवृत्तेरपपत्तेः अस्तु न मायानां तज्ज्ञः संस्का राम

रोनतद्रोचेइति लक्षमायानिर्म्मितानांसर्व्वेषांतुच्छत्वात् किमनुवर्त्तते। नमस्कारशेषोत्तकर्म्मोत्प
विशेषेपरगारब्धकार्य्याणांप्रारब्धकार्याणांचनिवृत्तिः नतस्यतावदेवचिरंयावन्नविमोक्ष्ये
अथसंपत्स्यइतिश्रुतेः देहपातप्रतीक्षारब्धकार्याणां [redacted] प्रसक्तान
हिपाश्रुतिरवधित्वेनावधार्य्यते। अपितुक्षिप्रतापरायालोकृत्ताबन्धोचिरंपत्वस्यातो
ज्ञानस्येति। नहितत्रस्नानभोजनेश्रवधित्वेनविधीयते। किंतुक्षेपीयस्त्वप्रतिपाद्यते। उत्त
रविधानेहिवाक्यानिचेतत्रअवधिभेदः विरतोचेति प्रायेनिषेधीयते। यद्यप्यद्वैतब्रह्मतत्व
साक्षात्कारोऽज्ञानाख्यविद्योपदर्शितप्रपंचमात्रविरोधितयातन्मध्यपतितसकलकर्म्म
विरोधी। तथाप्यनारब्धविपाककर्म्मजातंतद्भागितेनवसंछिन्नत्ति नत्वारब्धविपाकंसंपादित
जात्यायुर्वितत्तपूर्व्वापरीभूतसुखदुःखोपभोगप्रवाहंकर्म्मजातंतद्विसमद्राच्चरदुतित
येतरेभ्यःप्रसूनवृत्तिभ्योबलवद्रभ्यादेवचक्षुषीरणांहिरण्यगर्भमनुहाल्वकप्रभृतीनांविगलि
तनिखिलकल्मषजालावरणतयापरतः प्रद्योतमानबुद्धितत्वानांतत्त्वयोगजौ वितानभवेत्

२४

भूयते चैषां क्लृप्तिरस्वतीतिहासपुराणेषु तत्वज्ञानावमहाकल्पकल्पसत्वेन तरादृशीविता चनचैतेमोक्षे हा
यो न ब्रह्मविदे ब्रह्मविदस्थाप्यपुण्यमेघसोमनुष्याः इति श्रूयते यं। तस्मादागमानन्तरतोस्ति प्रारब्ध
विपाकानां कर्मणां प्रवृत्तया यतः सर्वसमस्तफलोपभोगभ्रान्तिर्नासतापि तत्वसाक्षात्कारे। तावदेव
चिरं ताविघायते। अपि तु मुक्तत्वसिद्धौ चिरतामनसेदेहपातावधिमात्रविघ्नं तदेतदभि
संध्याये चिरमात्र तयाह स्म भगवान्भाष्यकारः न तावदनारब्धकार्यकर्माशयमिति।
न चेदं न जातु दृष्टं यद्विरोधिसमवायेभिरो ध्वंसमनुवर्तते इत्याह। अकर्तास्वबोधोपीति। यद
लोकेपि विरोधिनोः कं चित्कालं सहानुवृत्तिरूपलभ्यते इदे वागमवस्तात दोर्घकालमपि सब वृत्ती
न वस्त्रक्याति वारयितुं प्रमाणासिघस्पति योगपर्यन्ते योगानुपपत्तेः तदेवं सत्वस्यां मुपतिपाद्य स्मा
ये भाष्यकारमायं मन्यते तानप्रत्याह। अपि चैवं वा अविवदितव्यामिति निश्चिततत्त्वंसाक्षात्कः स्मा
तस्योत्तरोत्तरव्याप्तोत्कर्षेण एव प्रज्ञायाः स्थितत्वात्। निरतिशयस्तु स्थितप्रज्ञः स च सिद्धश्च रामः
वनच ज्ञानकार्यमपयकं पादयः ज्ञानमा त्रादनस्यादातरसर्णावच्छेदोहितस्य मपर्यङ्कपादिहेलः

स्मि

व्यो

सचासत्त्वनिर्वचनीयश्चनिवृत्तोवस्तुसतःकार्यत्वात्॥नचकार्यमपिमयवत्पादिवस्तुसन्नृत
स्यापिविचारसहत्वेनानिर्वाच्यत्वात्।अतिवृद्धोपाध्यायानिर्मोक्षसंत्रेनानुपपत्तिः।याहृशोहिपदः
ताहृशोबलिरितिसर्वमहतं॥ ॥अग्निहोत्रादिकृतकार्यायेवलदर्शनात्यदिपुरुषस्याप्यश्ले
षविनाशोहंतनित्यमग्निहोत्रादिनकर्त्तव्यंयोगमात्रेणहरण।तस्यापीतरपुरुषवद्विद्ययाविनाशा नस
त्।प्रक्षालनाद्धिपंकस्यदूरादस्पर्शनंवरमितिस्यात्।नचविविदिषंतियज्ञेनदानेनेतिमोक्षल
क्षणैककार्यतयात्रविद्याकर्मणोरविरोधःसहासंभवेनैककार्यत्वासंभवात्।नंघैकमात्मानं
विदुषोविगलितनिखिलकर्तृत्वभोक्तृत्वादिप्रपंचविभ्रमस्यपश्चात्तरेनित्यक्रियाजन्यपुण्यसंभव
ना तः।तस्माद्विविदिषंतियज्ञेनेतिवर्त्तमोपदेशोब्रह्मज्ञानस्यवायज्ञादीनांवास्तुतिमात्रंमत्
मोक्षमार्गस्यभक्तिसाधनयज्ञादिविधिरितिप्राप्तउच्यते।सत्यंनविद्यैककार्यत्वंकर्मणां
परस्परविरोधेनसंभवात्।विद्योत्पादकत्वयानकर्मणांमार्गादुपकारकाणांमस्तुमोक्षोपयोगः
नचकर्मणांवियाविरुध्यमानानांनविद्याकारणत्वं।स्वकारणविरोधिनाकार्याणांवहुलमुपल

ध्वेः तथा च विद्याफलहरणा कार्योपायतया कार्योपायतया कार्यविनाशनामपि कर्मणा
मुपादानसमर्थत्वात् तदभावे तत्कार्यस्यानुत्पादेन मोक्षस्यासंभवात्। एवं च विविदिषंतियज्ञेनेति
यज्ञसाधनत्वं विद्यायाः अरण्ये भव धर्मप्राप्यपयतः पंचमलकारस्यतान्तं तत्परोक्षवन्हितया
ज्ञानेस्तु स्वर्थतया कथंचिद्विद्याम्यानं भविष्यति। इदं तु इदनेनाभिसंधिनोक्तं ज्ञानस्यैव हि साधकं
कर्मप्रमाणाद् ज्ञानमोक्षकारणमित्युपपद्यते। यत एव च न विद्यासमयेककर्मोक्तिनापि परस्ता
दपि प्रागेव विद्यायाः ततर वचातिक्रांतविषयमेतत्कार्यं कत्व। [illegible]मिथानां एतदेव स्फो
रयति। न हि ब्रह्मविदङति स्वान्तरमवर[illegible]त्तारयितुं प्रयच्छति। किं विषयं उनरिदमिति। अस्मा
के त्तरं स्मृतौ। अतो ह्यापि हि ब्राह्मण्याः काम्यकर्मविषयमस्ले षाव[illegible]नाभ्रावचनं तं। प्रारब्धेति तरी
यवचनं न वत्सपुत्रादयापूरपयं तिथ्यादीति। यदेव विद्ययेति हि। अस्ति विद्यासंयुक्तं यज्ञा
य दि एवं विद्वान् यजते इत्यादिकं। अस्ति च केवलं। तत्र यथा। ब्राह्मणाय हिरण्यं दद्यादित्युक्ते वि
दुषे ब्राह्मणाय दद्यान्त ब्राह्मणमात्राय ददातिन्तस्पैव मूर्खायेति विशेषप्रतिलम्भस्तत्व

कस्य हेतोः । तस्यातिशयवत्त्वात् । एवं विद्यारहितात् तस्मात् तदेव विद्यासहितमतिशयवदिति तस्यैव प
रविद्यासाधनत्वमुपात्तदुरितक्षयद्वारा । नेतरस्य । तस्माद्विविदिषंति यज्ञेनेत्यविशेषश्रुतम
पि विद्यासहिते यज्ञादावुपसंहर्तव्यमिति प्राप्तेऽभिधीयते । यदेव विद्यया करोतीति तदेवास्य वीर्य
वत्तरमिति तरबर्थश्रुतेर्विद्यारहितस्य वीर्यवत्तामात्रमवगम्यते । न तु सर्वथाकिंचित्करस्य
तदुपपद्यते । तस्मादस्यास्यापि कयापि मात्रया परविद्योत्पादोपयोगाद्विद्यारहितमपि यज्ञादि
परविद्यार्थिनानुष्ठेयमिति सिद्धं ॥ ॥भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यते ॥ ॥अनारब्धकार्ययो
स्त्यस्य तत्त्वः फलं भोगेन तन्निवृत्तिं दर्शयतानेन सूत्रेण । असत्यप्रपादनं पुरस्तादवक्ष्यमाणत्वात्तमिति
नेह प्रक्रियते पुनरुक्तिभयात् ॥ ॥इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकभगवत्पादभा
ष्यविभागे भामत्यां चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ॥वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च । अथास्मि
न्फलविचारलक्षणे वाङ्मनसि संपद्यत इत्यादिविचारोऽसंगत इवेत्यत आह । यथा परास्या वि
द्याफलप्राप्तय इति । अपरविद्याफलप्राप्त्यर्थं देवयानमार्गोपन्यासादुत्क्रान्तिलक्षणो विचारः

१६ परंपर्येणामवतिफलविचारइतिनासंगतइत्यर्थः नत्वपवत्क्रांतिश्रुतोविदुषोनोपपद्यतोन
तस्यप्राणाउत्क्रामंत्यत्रैवसमनीयंत [redacted] वणात्।तत्कथमस्यविद्याधिकारइत्यतआ
ह।समाहिविद्याइविदुषोदिरिति।विषयमाह॥ [redacted] ति।विमृशति।किमिहेति।वि-

अध्यायः- ४

पादः- १

वाचस्पतिचतुर्थाध्यायद्वितीयपादारंभः

१

श्रीगणेशाय नमः ॥ वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च । अथास्मिन् फलविचारलक्षणे वाङ्मनसि सं
पत्त्य तद्द्वारादिविचारो संगतद्वेत्यत आह । अथापरस्य विद्यास्य फलप्राप्त्यइति [redacted]
अपरविद्याफलप्राप्त्यर्थं देवयानमार्गार्थत्वादुत्क्रांतेस्तद्वतो विचारः परंपर्येण भवति फलवि
चार इति नासंगतत्वं इत्यर्थः ॥ तत्र प्रथमं क्रमोऽभिन्नो विदुषो नोपपद्यते न तस्य प्राणा उत्क्रामंत
त्रैव समवनीयन्त इति श्रवणात् । तत्कथमस्य विद्याधिकार इत्यत आह । समाना हि विद्वदविदु
षोरिति विषयमाह ॥ अस्तीति ॥ विमर्शति । किमिहेति । विशयः संशयः पूर्वपक्षमाह । त
त्र वागेवेति । श्रुतिलक्षणाविषये सिद्धांतसूत्रं परयित्वा पठति । वाग्वृत्तिर्मनसि संपद्यत इ
ति । इत्यध्याहारप्रयोजनं प्रश्नपूर्वकमाह कथमिति उत्तराधिकरणपर्यालोचनेनेव वृ
त्तिमित्यर्थः । तत्रस्य धर्मिणो वाचः प्रलयविवक्षायांत्विह सर्वत्रैव परत्रैव चाविभाग
साम्यात् किं परत्रैव विशिष्याद्विभाग इति न त्वत्रापि तस्माद्विभागेनां विशिष्यते अत्र [illegible]व्य
त्युपसंहारमात्रविवक्षायास्तत्कारस्येति गम्यते । सिद्धांतहेतुं प्रश्नपूर्वकमाह । कस्मादिति ।

राम

आगमप्रभवत्वप्रकृतिविरोधात

सत्यामेवमस्यामवृत्तौ वाग्वृत्तेरुपसंहारदर्शनात् । वाचस्तूपसंहारमदृष्टं नागमोपि गमयितुमर्हति । आ ३
गमो हि दृष्टानुसारतः प्रकृतौ विकाराणां लयमाह न च वाचः प्रकृतिर्मनो येनास्मिन्निति यं प्रलीये
त । तस्माद्वृत्तिवृत्तिमतोरभेदविवक्षया वाक्पदं तद्वृत्तौ व्याख्येयं संभवति च स्वप्रवृत्तेर्वा
गप्रकृतावपि मनस्यस्ति लयः । तथा तत्रानष्टेर्त्तो दिग्माहत्वत्सुङ्गावाभिभवाद्वितिः । अत एव स
र्वाणामनुयन्त एव प्रकृतिविकारभावान्मनसि न स्वरूपलयो वाचोपितु वृत्तिलयः । अत एव
सर्वेषां चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां स्वेषु स्ववृत्तिक मनसि वृत्तेरनुगतिर्लयः न स्वरूपलय
यः । वाचस्तु पृथक् ग्रहणं पूर्वस्त्रोदाहरणापेक्षं न तु तदेव विवक्षितमित्यर्थः । तन्मनः प्रा
णे उत्तरात् । यदि स्वप्रकृतौ विकारेल त्वस्य लयः ततो मनः प्राणे संपद्यत इत्यस्य मनः स्वरू
पस्यैव प्राणे संपद्यमानं भवितव्यं । तथा हि मन इति नोपचारतो व्याख्यातं भविष्यति । संभवति
विकारभावः प्राणमनसोरन्नमयं हि सोम्य मन इत्यन्नात्मतामाह मनसः । आपोमयः प्रा
ण इति च प्राणस्याबात्मतां । प्रकृतिविकारयोस्तादात्म्यात् तथा च प्राणो मनसः प्रकृतिरिति म

ति

तस्मोद्वृत्तिमात्रः प्रलीयत इति प्राणेऽभिधीयते। स च मनसोऽन्नमयत्वादिति श्रुतेरन्नायोः प्रकृति
विकारभावोऽवगम्यते। ननु तद्विकारयोः प्राणमनसोः स्वयोनिप्रणालिकयान्नमयोर्वि
२ कारयोः प्रकृतिविकारभावेऽभ्युपगमे संकरादिप्रसंगः स्यात्। तस्माद्बीजस्य स्वात्मन्यादिकार्ये
ष्यते तत्त्वयदत्तन्नस्यास्तयोर्नतु विकारे प्राणेऽन्नविकारस्य मनसः। तथा चापि मनोवृ
त्तेर्वृत्तिमति प्राणे लयः नतु वृत्तिमतो मनस इति सिद्धं। सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः। प्रा
णस्तेजसीति तेजःशब्दस्य भूतविशेषवचनत्वाद्भूतात्मनि चाप्रसिद्धेः प्राणस्य जीवात्म
[illegible]नुपगमानुगमावस्थानश्रुतिमाश्रित्य जीवद्वारेण प्राणस्योपपत्तेस्तेजसि स
तेजसि मापन्नवृत्तिः स खलु प्राणोऽध्यक्षे जीवात्मनि समापन्नप्रवृत्तिस्तद्द्वारेण जीवात्मसमा
पन्नवृत्तिः प्राण इति उपपद्यते। तस्मात्तेजस्येव प्राणवृत्तिप्रविलय इति प्राणेऽभिधीय राम
ते स प्रकृतः प्राणोऽध्यक्षे विज्ञानात्मनि अवतिष्ठते। तत्त्वत्रयवृत्तिर्भवति। कुतः। उपगमानुगमाव
वस्थानेभ्यो हेतुभ्यस्तत्रोपगमः एवमेवेममात्मानमिति। अनुगमश्रुतिस्तमुत्क्रा

व

मितमिति। अवस्थानश्रुतिमाह। सविज्ञानो भवतीति चेति। विज्ञायतेऽनेनेति वि~~[illegible]~~ति वि
ज्ञानं पंचवृत्तिप्राणसहितइंद्रियग्रामस्तेनसहावस्थितिष्टत इति सविज्ञानः चोदयति। ननु प्रा
णस्तेजसीतिश्रूयत इति। अधिकावायोरध्याहार्य व्याख्यानं परिहरति। नैष दोष इति यद्य
पि प्राणस्तेजसीत्यत्र स्तेजसि~~[illegible] इति अधिकवायो[illegible]~~ प्राणवृत्तिलयः प्रती
यते तथापि सर्वशाखाप्रत्ययत्वेन विद्यानां श्रुत्यंतरालोचनया विज्ञानात्मनि लयोऽवगम्य
ते। न च तेजसस्तत्र लय इति सांप्रतं। तस्यानिलाकाशक्रमेण परमात्मनि तत्त्वल्लयावग
मात्। तस्मात्तेजोध्यक्षोनोपलक्ष्यते। तेजः सहचरितदेहबीजभूतपंचभूतसूक्ष्मपरिष्वा
क्तजीवात्मा तस्मिन्प्राणवृत्तिरस्थेतीति। चोदयति। ननु चेयं श्रुतिरिति। तेजः सहच
रितानि भूतान्युपलक्ष्यंतां तेजःशब्देनाध्यक्षेत्वविज्ञायातं तस्य तत्साहचर्यादित्यर्थः प
रिहरति। सोऽध्यक्ष इत्यध्यक्षस्यापीति यदाह्ययं प्राणोऽनंतरालेऽध्यक्षे प्राणाध्यक्षं संपद्यते वशा।
देव तेजः प्रभृतीनि भूतसूक्ष्माणि प्राप्नोतीति तदोपपद्यते प्राणस्तेजसीति। अत्रैव दृष्टांतमाँपा ६

३

पिशुष्वादिकमिति। सूत्रांतरमवतारयितुं पृच्छति। कथं तेजः सहवर्तिते द्विति नैकस्मिन्दर्शयतो
हि। अत्र भाष्यकारो अनुमानदर्शनमाह कार्यस्य शरीरस्येति। स्थूलशरीरानुरूपमनुमेयं
सूक्ष्ममपि शरीरं पंचात्मकमिति स्पष्टार्थः दर्शयतश्चेति सूत्रावयवं व्याचष्टे दर्शयतश्चैतमर्थं
मिति प्रश्नप्रतिवचनाभिप्रायं द्विवचनं श्रुतिस्मृत्यभिप्रायं। आपो मात्राः सूक्ष्माः दशानां
र्द्धपचानां भूतानामिति। श्रुत्यंतरविरोधं चोदयति न त्वेवोपसंहृतेषु वागादिष्विति कर्म
श्रयतानंतरः प्रतीयते न भूताश्रय[illegible]नेत्यर्थः परिहरति। अत्रोच्यत इति। यद्यपीद्रूपाकल्पं
तिग्रहास्तद्विषया। कर्मणां श्रयोऽसकलत्वेनाश्रत्वेन तान्नानु उपादानत्वेनास्य विरोधः
प्रसंगाद्दोषपि कर्मणांश्रयोऽसकलयाप्रकृष्टस्माश्रयत्वं बुद्धोसत्विन्निष्ठ इ आश्रयं
तरेतदुपपत्तिरित्याह अध्यक्षसादपि तत्रेति। समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानु राम
पोष्य। अत्रामृतत्वप्राप्तिश्रुतेः परविद्यावत्तंप्रत्येतदिति मत्वा न स्यात्पूर्वपक्षः विश
यतानां संदिहानानां पुंसां चोदयति। ननु विद्याप्रकरण इति। परिहरति। न स्यापादि

वदति। परविद्यैवामृतत्वसाधनमवस्थामारभ्या तु तत्र धर्माधर्मौ धर्माश्चान्याश्चाप्यवस्था
स्तदनुगुणतयाख्यायन्ते। सा धर्माधर्मोभयाहिंसानर्थतरः प्रतिपिपादयिषते वस्तुतस्त्रिप्रप
योगमवतीति। ननु विदुषः सकाशात् तद्विशेषवंतो विद्वांसो विधीयंते येन विद्याप्रकरणत्वाद्वा लोक
विदपि तद्विद्याप्रतिपादयितुं लोकसिद्धान्तानुगुणतया तेषामनुवाद इति। एवं प्राप्ते अभिधीयते। स
मानाचैषोत्क्रांतिः। वाङ्मनसी स्यादा विद्वदविदुषोः कुतः। असत्युपक्रमात्। सृतिः सरणं देवया
नेन पथा कार्यब्रह्मलोकप्राप्तिः। आसृतेरा कार्यब्रह्मलोकप्राप्तेरयं विद्योपक्रमस्तारंभः। प्रय
त्नइतियावत्। तस्मात्। एतदुक्तं भवति। नेयं परविद्याप्तोऽनमोहननाडीद्वारमाश्रयते। अपि त्वप
रविद्यायं। न चास्यामात्यंतिकः क्लेशप्रदाहो यतो न तत्रोत्क्रान्ति भवेत्। तस्मात् परविद्यासामर्थ्या
दपेक्षिकमामृतत्वसवस्थानममलत्वं प्रेक्षते पुरुषाय संभवत्येष उत्क्रान्तिभेदः। अथवा सत्युपक्रमो
पदेशः। उपपूर्वदुष्यदाहस्तस्माद् उपोष्येति पठ्येत। तदापीतेः संसारव्यपदेशात् सिद्धान्तत्वावि
ज्ञानाद्वाचकस्यापरमात्मसंपत्तिर्विदुषोऽप्युत्क्रान्तिः समर्पिता से वर्षं प्रतिचिन्त्यते किमात्मनि

तेजः प्रमस्तीनां मस्तस्य स्वकारणे तत्प्रविश्य एव संपन्निरङ्कुरोऽस्थितबीजभाव एषोऽनियदिदर्शः प्रदर्शितो
ऽङ्कोतिः अथोत्तरः ततस्तेति तत्र प्रवृत्तेन विकारस्य प्रविलयाय यथा सिन्धवारादाता स
र्वस्य प्रतिष्ठानतः प्रकृतिः परादेवतेति तत्प्रविलयरूपं लिङ्गोऽस्यां तेजः प्रमस्तीनामिति
साऽभिधीयते । योऽतिमस्ते प्रपद्यते साक्षिरीरदेहिनः स्यानुमत्येप्रपद्यते यथाकर्म यथा
श्रुतमित्यविद्यावतः संसारमप्रदिश्यातिश्रुतिः सेयमात्यन्तिके तत्प्रविलये नोपपद्यते । नच
आयस्यैवैषमहिम्ना विद्वांसमविद्वांसं च प्रतीति संप्राप्तमित्याह । अन्यथा सर्वः सायराः सम
यस्यैवेतिविधिशास्त्रं ज्योतिष्टोमादिविषयमनर्थकं जायरामाद्यादेवास्यंतिकप्रलये अपुन
र्भावात् । मोक्षशास्त्रं चाप्रयतेतत्तत्स्यात् प्रायणादेवजलमात्रस्य मोक्षप्राप्ते । नकेवलम
स्यानर्थकता । अयुक्तं स्वप्राप्रयणमात्रात् मोक्षं त्वाह मिथ्याज्ञानेति । नास्मितिदास्य अस्मे
क्ष्म स्लहदतोयुक्त तद्गुल्यर्थः । अथेतरमस्तस्य ह्निंतेजो जीवस्य प्रायमस्तमुत्क्रान्तदेहो दे
होतरं वा संचरत्यस्मादस्माभिर्न निरिद्यते । नहि महत्त्वाद्वा नेकद्या त्वाद्वा रूपवद्गुप ले

चं न
लोकेऽपि कस्मात्तमसोऽन्तरैः प्रतिबन्धात्त्वद्दृष्टिः कामपार्श्वं निदर्शयन्स्वप्नं प्रमाणं तथाप्यस्तु तथोपपत्ते
चकारेऽभिन्नक्रमः तदेव तमापीतेऽस्त्ववलि दृष्टे तन्त्रम स्वप्नं स्वरूपतः। प्रमाणाध्य स्वस्वरूपमेव दि
तस्य ता दृष्टा मद्दृष्टं यथा चान्त्रच्छस्य तेजसः सोमहेतो पदृष्टं वृश्मात अन्नुदृत्तरूपस्पर्शहीनत्वरिमा
णतः सत्त्वं यतो नोपलभ्यते। यथा त्रसरेणवो जालसूर्यमरीचिभ्यो अन्यत्र न भूमारा तस्तथो
पलब्धुरिति व्याचष्टे तथा हि नाडीति। क्रमरोति। आदित्यदृष्टेन चक्षुषा वा भक्त्या वाऽस्मैम्यो ग्रा
हृदये शोभ्यदृष्टि संगृहीतं। अप्रतीघातेहेतुमाह। स्वच्छत्वाच्चेति। एतदपि हि स्वच्छत्वेन संगृही
चौ तं यथा हि काचपटलं स्वच्छं स्व भावस्पनतेजसः प्रतिघातकमेवं सर्वमेव वस्तुजातमस्येति। नो
पमर्दितानः। अत एव स्वच्छतात्तत्तत्वात्तसौक्ष्म्यादसत्त्वापरनाम्नः अस्यैव चोपपत्तेर्भाउप २८३
पत्तिः आत्तिः॥ एतदुक्तं भवति। दृष्टश्रुत्वाभ्यां न प्रयोगान्वयव्यतिरेकाभ्यामस्ति स्थूलाद्देहादिति किं
किंचित्। तच्छागमात्तस्य सूक्ष्मं शरीरमिति। प्रतिघाताहितिन्यन्तशरीरात्। अधिकरणतात्पर्य
माह। अमतत्वं वानुपोषायत्वतो विशेषणादिति विषयमाह। अथाकामयमानदृष्टिः। सिद्धान्तिमत

५

मार्गं कल्पन्निराकरोन पूर्वपक्षी स्वमतमवस्थापयति। अतः परविद्याविषयात्प्रतिषेधादि ग

ति। यदि हि प्राणोपलक्षितस्य सूक्ष्मशरीरस्य जीवात्मनः स्थूलशरीरादुत्क्रान्तिं प्रतिषेधेत् श्रु

तिः ततस्तदुपपद्येत। न त्वेतदस्ति न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्तीति हि तदा सर्वतो व्याप्तवाना

वमर्हितानामुक्तस्यतिः अयमाधिक्षितो देही प्रधानं तं पं स्पृशेत। तथा च तस्माद्देहिनो न प्राणाः स्सं

शरीरादुत्क्रामन्त्यपि तत्सहितः सो च तस्योत्क्रामतीति गम्यते। स पुनरतिक्रम्य ब्रह्मणा

त्मा संसारमंडलं हिरण्यगर्भपर्यंतं तल्लिंगो जीवः परस्मिन् ब्रह्मणि लीयते। तस्मात्परामे दि पि

देवतां विदुषो उत्क्रान्तिरस्त्येव मार्गस्तु लयः स्मर्ति श्रुतमन्त्रोः शुकस्यादित्यमंडलं प्रस्थानं द

र्शयतीति प्राप्ते। एवं प्राप्ते ब्रूमः स्पष्टो ह्येकेषां नाद्य देहापादानस्य तथा ह्यार्तभागप्र

श्नोत्तरे एकस्मिन्पक्षे संसारिण एव जीवात्मनोत्क्रान्तिपरिग्रहेण तर्हीयं मृतः प्राणाना

मनुत्क्रान्तेरिति स्वयमाशंक्य प्राणानां प्रविलयं प्रतिज्ञायन्त्वसिद्ध्यर्थमुत्क्रान्त्यवधेस्तद्रूपना राम

म्नानेवुवनः स्याक्षयना म्नानेतस्य तदंघित्वमाह। शारीरस्य चेतेऽइति शारीरमेव लक्षणा

४ गति देहापादानस्य

नगम्यते। नन्वेवमप्यस्त्वविदुषो: संसारिणोविदुषस्तु किमायातं निमित्तमत आह। तस्मा मान्या
दिति। ननु तदा सर्वनाम्ना प्रधानतया देही परामृष्टः तत्कथमत्र देहाच्च गतिरित्यत आह। अभे
दोपचारेणादेहदेहिनोर्देहिपरामर्शिना सर्वनाम्ना देहएव परामृष्टइति पंचमीपाठे व्याख्येयं
षष्ठीपाठे तु नोपचार इत्याह यद्वा तत्र षष्ठीति। अपि च प्राप्तिपूर्वः प्रतिषेधो भवतीति न प्राप्ते। अवि
दुषो हि देहादुत्क्रमणं हष्टेः ...ति नविदुषोपि तस्मा मान्या देहादुत्क्रमणप्राप्ते प्रतिषिध्यते। न तु
प्राणानां जीवावच्छिन्न चिदुत्क्रमणं दृष्टं येन तन्निषिध्येत अपि चाद्वैतपरिभावनायां वा प्रसंख्या
नेन निर्मृष्टनिखिलप्रपंचज्ञानवर्त्मा सजातस्य तत्त्वाभावादेव नास्ति गतिरित्याह न च ब्रह्मविद
इति। अपरस्य हि विदुषो विदोमार्गोपदेशविरोधो देवा इति योजना चोदयति। ननु गतिरपीति: परिह
रति ... स्मरणस्यैवार्थवादो गवेनेति। अपरविद्याविषयैवेति। तानिपरेतथाह्याह। प्रतिष्ठाप्र
विलयन्नश्रुतोयं विप्रतिपत्तेर्विमर्शः। तमपनेतुमयमारंभः। तानि पुनः प्राणप्रादीदिनांतिप

५५

रिन्द्रियाण्येकादश सूक्ष्माणि च भूतानि पंचैव ब्रह्मविदस्तस्मिन्नेव परस्मिंल्लीनानीति आरंभवी
जं विमर्शमाह। ननु गताः कला इति प्राणामनन्तरोक्तप्रत्यस्तमितं विवक्षिता पंचदशत्वमुक्तं।
अत्र श्रुत्योर्विषयव्यवस्थया विप्रतिपत्त्यभावमाह। सापेक्षेति। व्यवहारो लौकिकः सांव्यव
हारिकप्रमाणापेक्षो यस्तु तिरोहितस्तात्त्विकप्रमाणापेक्षस्तादृक्त्वेवमेवास्य परिद्रष्टुरित्यादिका वि २
द्वत्प्रतिपत्त्यपेक्षा तात्त्विकप्रमाणापेक्षा [illegible] तस्माद्विषयभेदादविप्रतिपत्तिः
श्रुत्योरिति॥ अविभागो वचनात्। यद्यपि निमित्तापाये नैमित्तिकस्यापायस्तथापि कोऽपायोऽविद्यानि
मित्तस्य विभागो नाविद्यायां विद्यायाः समूलघातमाहतायां सावशेषो भवितुमर्हतीति। तथा
पि प्रलयसामान्यात्स्यादेव शंकेत्यतस्तां कामतिमन्दामपनेतुमिदं सूत्रं। तदोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशि
तद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया॥ अपरविद्या
विदोऽविदुषश्चोत्क्रान्तिरुक्ता तत्र किं विद्वानविदुषश्चाविशेषेणामूर्द्धादिभ्य उत्क्रामत्याहो राम

हार्दविद्यासामर्थ्यादुत्क्रमस्थान ४

विद्वान् मूर्द्धस्थानादेव अपरे तु स्थानांतरेभ्य इति। तत्र विद्यासामर्थ्यान्मपक्षप्रतः एवं पक्षः तस्याय

संहृतवागादिकलापस्याच्छिद्र निषेतो विद्वान्नात्मन ओक आयतनं हृदयं। तस्याग्रं। तस्य ज्वल

नं यत् तत्प्रकाशितद्वारेण निष्क्रमणद्वारे विद्वान् मूर्द्धस्थानादेव निष्क्रामति नान्ये। प्यः कुतो वि

द्यासामर्थ्यात्। हार्दविद्यासामर्थ्यादुत्क्रमस्थानादेव निष्क्रामति नान्येभ्यः स्थानांतरेभ्यस्तेन

मः कुतो विद्यासामर्थ्यात् प्रतिलंभाय हि हार्दविद्योपदेशः मूर्द्धस्थानादितिक्रमरोच नौत्क्रम

देशप्राप्तिः अय स्थानांतरेभ्य उत्क्रमनं कस्मात् लोकमुत्क्रमेन प्राप्नोतीत्यत आह। तच्छेषगत्य

स्मृतियोगाच्च हार्दविद्याशेषभूता हि मूर्द्धस्थानाडीगत्यैव उपविष्टा। तदनुशीलनेन स्वस्य

योजी माला हार्दं तस्योपासितेन ब्रह्मणानुगृहीतः तस्यान्स्मरन् तद्भावमापन्नो मूर्द्धन्य

यैव शताधिकया नाड्या निष्क्रामति। इत्याद्युक्तं हि ब्रह्मनाडीभासूरितं मूर्द्धानं विद्वान् मूर्द्धानं

भित्वा सूर्यं ज्ञानमेस्य रश्मिभिरेकीभूत्वा आदित्यमंडलमनुशीलयतः तयैवान्तकाले मिर्गो मनेम

वतीति॥ ॥रश्म्यनुसारी॥ ॥एवं च अहनि चाविशेषेण रश्म्यनुसारी सन्नादित्यमंडलं प्राप्नोती

७ निष्क्रांत[redacted]मिपद्यते इति चेन्न। अत्र पूर्वपक्षमांशं कृत्वा सूत्रावयवेन। निष्क्रा-
न्तीति चेत्। सूत्रावयवान्तरेण निराकरोति न संबंधस्य यावद्देहभावित्वा[redacted]द्दर्शयति च। याव-
द्देहभावो हि शिराकिरणसंपर्कः घर्मार्णां तरात् प्रतीयते दर्शयति चेतमर्थं श्रुतिरप्यविशेषे-
ण अमुष्मादादित्यात् प्रतायंते ता आसु नाडीषु सृप्ता आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायंते
विसृतीयं श्रुति[redacted]ते तेरस्माये ऽमुष्मिन्नादित्ये सृप्ताः प्रतापादि कार्यदर्शनादि-
ति। आदित्यहर्गेन चंद्रातपः संगच्छते चंद्रमसा खल्वमपये न संबध्यमानानां सौरीणां भा-
सां चंद्रिकात्वं। तस्मात् रश्म्यनिनिमित्तो रश्मिप्रचार इति ये त्वाहुः स यद्यप्लुतेः सिपेऽमन स्वाव
दादित्यं गच्छेदिति निरपेक्षमवरागाद्रात्रौ प्रयतो नास्ति रश्म्यपेक्षेति। तान्प्रत्याह यदि च रात्रौ प्र-
श्री तउति। नद्येतर्हि व्याघीयते ऽध्येतारः। येतन्मन्यते विद्वान पि रात्रि प्रायमापराधे तनोर्द्ध्वमा
क्रमत इति। तान्प्रत्याह। अथ विद्वानपीति निर्व्यंफत्सं संबंधेन विहितादिद्यानपाक्षिक राम
तलायुक्ते निश्चितरात्रौ प्रेतस्याविदुषो ऽत्तरायेहां सूर्यमंडलप्राप्तिमावक्तेतेतन्नातमाशंक्यप।
श्रु

ह। अपि राज्ञामिति। यावत्तावद्रूपबंधेनानपेक्षा गतिः श्रुता। न चापेक्षा। श्राक्यावगमा। उपबंधवि
रोधादिति। अतश्चायनेपि दक्षिणे। अत एव शुक्लेतपरामर्शो इत्याह। अत एवापेक्षानुपपत्तेरि
ना ति। पूर्वपक्षबीजमाह। उत्तरायणमृत्योरिति। अपवादमाह। प्राशस्त्यप्रसिद्धिरिति। अतः पदपरा
मर्शे हेतुबलाद्विदुषो मरणं प्रशस्तं तु उत्तरायणे। विदुषस्तु न यत्राप्यविशेषो विद्यासामर्थ्यादि
ति विदुषोपि च वाच्यस्य उत्तरायणप्रतीक्षणं प्रविद्ध। आचारं चाह पितु यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्त
देवेतरो जन इति न्यायात्। आपूर्यमाणपक्षादित्याद्या च श्रुतिस्तत्कालविशेषप्रतिपत्त्यर्थास्त्व
भिमानिवाहिके देवताः प्रतिपादयतीति तस्मादविरोधः। सूत्रान्तरावतारणाय चोदयति। न ना
न च यत्र काले त्विति। काल एवात्र प्राधान्येनोपात्तो न त्वातिवाहिका देवतेत्यर्थः। योगिनः प्र
स्मार्ते ति स्मर्यते चैते। स्मार्त्तामुपासनां प्रत्ययं स्मार्तः कालविनियोगः प्रत्यासत्तेः। न त्वसौ श्रौ
त इत्यर्थः। यत्र यदि स्मार्तो कालभेदविधिः श्रुतौ चाग्निर्ज्योतिरित्यादि विधिस्तत्राप्यहानामाति
वाहिकतया विषयव्यवस्थया विरोधाभावः। अथ तत्प्रत्यभिज्ञानं तथापि। यत्र काला

त्वत्रापिकालाभि

२ त्वत्रापिकालाभिधानद्वारेणातिवाहिक्यस्य देवतायुक्तादस्याविरोधएवेति॥ ॥इति
श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकभगवत्पादभाष्यविभागे भामत्यां चतुर्थाध्यायस्य
द्वितीयःपादःसमाप्तः २

अध्यायः ४
पादः २

वाचस्पतिचतुर्थाध्यायतृतीयपादारंभः

श्रीगणेशाय नमः॥ अर्चिरादिना तत्प्रथितेः॥ भिन्नप्रकरणस्थत्वाद्विद्योपासनयोगतः। आनपेक्षामि
थो मार्गास्त्वरातो वर्त्तेरपि। गन्तव्यमेकं नगरं प्रति वक्रेणाध्वना गतिमपेक्ष्य ऋजुना गतिस्त्वराव
तिक्ष्यते। एकमार्गेण किमपरमपेक्ष्यतरस्यात्। अथैतैरेरश्मिभिरित्यवधारणं नोपपद्येत। प
र्यन्तरस्य निवर्त्तनीनी यस्याभावात्तस्मात्परस्परानपेक्षाः। एते पंथान एक ब्रह्मलोकप्राप्त्युपाया द्वि
यववद्विकल्प्येरन्निति प्राप्ते प्रत्युच्यते। एकत्वेपि पथोऽनेकपर्व्वसंभवात् गौरवात्त्लैव नानात्वप्रसक्ति
क्तानप्रसंगात्। एकपर्वा हि पंथा नगरादिकमेकं मतकं प्रापयति। नासामार्गास्तु किमेतेरस्य हर्वोद्रुस
र्यादयो धूमः पर्वाणः संतो धूमेकेन मुख्यंतां। अर्चिरादि यथायथमध्वानमपि भिदं त्विति संदेहे अ
नेदेप्य ध्वनो भागभेदोपपत्तेर्न मार्गितेर्न भागभेदकल्पनोचिता गौरवप्रसंगात्। एकदेशप्रतमिदं
त्वि संदेहे नानात्वं विशेषणविशेष्यभावोपपत्तेर्नानेकध्वकल्पना। अथैतैरेव रश्मिभिरित्येवाव
धारणं नतावदर्थी। तरनिवृत्त्यर्थं तत्माप कैरेव बाकंमात्रैर्विरोधात्। तस्मादन्यानपेक्षात्मस्यावधा
रयतीति वक्तव्यं। न चैकैकं वाकं मप्राप्तमध्वानं प्रापयति तस्य चापेक्ष्यतां प्रापयत्तिर्स्वर्थे वक्ष्यायपय

राम
१

ं।तस्मात्विधिसामर्थ्यप्राप्तमयोगमवछेदमेवकारोनभवतीति।तिपुक्तं।त्वरावचनंचेति।नत्व
त्वेकस्मिन्नेवगतमार्गोपस्थितेप्यमपेतत्त्वरावकल्पते।किंतुगंतव्यभेदादपितदुपपत्तेः।यथाका
श्मीरेभ्योमगधान्गच्छतितित्वरितंमपातिचैत्रंतंप्रेतनापिस्यन्यतः कुतश्चिदिहसमासनेनोपायेनत्वसलो
केद्विनंप्रयातीति।तिसंयांसिवाग्निरादिश्रुतौमार्गपर्वाणीति।अस्यमर्थः।एकत्वात्प्राप्तव्यस्यब्र
ह्मलोकस्याल्पपर्वणामार्गेणगतंतुप्राप्तौसंभवेत्स्यावहुपर्वमार्गोपदेशप्यर्थः प्रसज्येत।तच्चे
तनतयाप्रवृत्तेः।तस्मादुपसंहर्तव्यानामविरोधेनाल्पानांतदुनप्रवेशएवकल्प्यइति। ।।वायुमब्दाद
विशेषविशेषाभ्यां।।स्तुमात्यभाविधाउस्पक्रमंप्रतिनितता।।उर्द्धोक्रमणामातेचश्रुतावायोर्निमित्त
ताप्सवायुमागच्छतितस्मैनतत्रविजिहीतेयथारथचक्रस्यखंतेनसऊर्द्ध आक्रमतइति हिवायुनि
मित्तमूर्द्धाक्रमणंश्रुतौ।ननुनिमित्तमादित्यगमने।सत्याादित्यगमनेक्तौत्पादित्यगमनस्मात्रप्रतीते।
नवतेनेस्यनंतरतश्रुतौध्याकृतमात्रेयासंबंधनितेराकांक्षितमादित्यागमनक्रिययापिसंबंधमर्हति
नवादित्यगमनस्यतेनेतिविनाकाचिदनपपत्तिर्येनान्यसंबंधमप्यनुषज्येत।तत्राग्निलोकमा

कतिं स वायुलोकमित्यादिसंदर्भगतस्य पाठस्य क्रमविनियामकत्वेन तत्त्वसामर्थ्यात्। अग्निवायुवरुण
लोकक्रमनियामकत्वं श्रुत्यादिप्रमाणाभावादिति प्रागेव प्रत्युच्यते। उदाहृतश्रुतौ देवलोकस्यैकस्य चिह्नातिपादकः
२ न ह्येदापि ह्यायुक्रमात्स्वेन विशेषणं। भवेदेतदेवं यद्युदाहृतवाक्यस्थितलोकभेदः प्रतीयते। स त
प्रदेशमात्रचर्चा॥ लोकभेदादित्तात्पर्यस्य तत्लोकभेदबाधितादिस्वपदेनादित्येव स्यानपेक्षे। तथा
दित्यलोकागमनमेव वायुनिमित्तमिति श्रौते क्रमनियमे पाठः पदार्थमात्रप्रदर्शनार्थ। आदर्यो
न्तक्रमायप्रभवति श्रुतिविरोधादिति सिद्धं। वाजसनेयिनां संवत्सरः लोको न पठ्यते। छांदो
ग्यानां देवलोको न पठ्यते तत्रोभयानुरोधादुभयपाठे मास एव धानं संवत्सरः पूर्वः। पश्चिमे
देवलोकः। नहि मासो देवलोके न संबध्यते। किं तु संवत्सरेणा तस्मात्तयोः परस्परसंबंधात्
मासारभ्यत्वा वत्सरस्य मासानन्तर्यं स्थिते देवलोकः संवत्सरस्य परस्ताद्भवति। तत्रादित्यानं
तर्यायवायोः संवत्सराधिक्यस्य स्थाने देवलोकाद्वायुमिति पठितव्यं। वायुशब्दादिति तस्मिन्ने राम
मन्त्रापि वायुचक्रनिवर्तयत्यपि संवत्सरं चमादित्याद्देवोचमायुमन्त्रि संभवतीति छांदोग्यपाठमात्रि

पृद्वयोर्नो। तदिदमाह वायुशब्दादिति विनि। तडितोऽधि वरुणः संबंधात्। तडिदंते ऽर्चिरादे
ऽध्वन्यः पतिः तडितः परः। तत्संबंधात् येंद्रादिरप्येतेः परः ध्यते। आगंतूनां निवेशो ते स्थानाभा
वोमासाश्रीतः। तथा चेंद्रादिरागंतः पश्चात्ते चाप्यः परः। आतिवाहिकास्तल्लिंगात्। मार्गचि
ह्नरूपत्वात् चिह्नान्यवा त्वेपरादयः। मर्त्ये भोगभूमयो वास्य लोकत्वान्ता हि वा हि। अर्चिरादि
शब्दा हि तत्त्वनादिस्थ चेतने भूमिरूढत्वत्तयो लोके। तत्रैषा लावव्विका तामवति यमवति।
सवृहन्नरूपात लंत्र क्रियाबुद्धि रुखास भवत्यचेतनानां। तस्माल्लोकशब्दवाच्यत्वात् भर्त्तंजी
वोत्तलो भोगभूमयश्चैति मत्वा मिहि। अपि चार्चिर्विषयइत्य स्मादयातां प्रतीयते। नेहेत्नाग्र
ग्रीष्टवतं पञ्चमी दृश्यते श्रश्चित् जाग्राहे इष्टमादिति ह्यग्गा वचने श्व जाग्रदित्वे हेत्वं पञ्चमी दृष्टा। न
चार्चिरादिशब्दा गुणवाचिनो येन पञ्चम्या तेषां वहतं प्रति हेतुत्वमुच्यते। अपादानत्वं वा चेत
निश्चलत्वे युष्मत्तीक्ष्ति नाति वाहिका। तथा मानवस्य पुरुषस्य विद्युद्धादित्रवाङ्गल दर्शनाद
ब र्चिरादीनामपि वोढत्वमवसेयम्। पौरुषत्वं हि वाचनिकं ससदर्थः तद्वा ब्रह्मसंचारयितृत्वमुचितः।

अपि वार्द्धिं नारदादीनां वीतहव्यानामानन्तवः पुरुषो वोढाश्रूयते। येमन्तुस्थूयतेततोप्यगच्छानोविद्युदादिव
ल्लाभ्विरादीनामपि वीतहव्यानामानन्तवः ५ मितितस्मात् मोगमन्नयस्यार्चिरादयोनालवाहिका
३ इतिप्राप्तेऽस्ववंतोभूतपिंडकरणानां हिंसूक्ष्मदेहवंतागतेनिस्वालोतस्वाते अन्यगायामाद्यानेतारो
वेलनास्तवईदृशीहितियमवतीगतिः स्वयंवाप्रेक्षावतो अप्रेक्षावतोवाप्रेक्षावत्प्रयुक्तस्य
गतौयुक्तंगलितस्थूलकलेवराः सूक्ष्मदेहवंतः संपिंडितकरणग्रामा उत्क्रांतिमंतेजीवा
त्मानोमनसम्प्रष्ठितवत्स्वयंप्रेक्षावतोयदेवंस्वातंत्र्येणगच्छेयुः स्वदेघपर्चिरादयोऽपिमार्ग
विन्हनिबाहशमीकारादिवत्। भोगाभ्यन्तयोवास्मिन्स्थीत्वा स्वात्तादिवदुमयथाप्यचेतनयानन्य
यनंप्रत्येयाभक्तिस्वातंत्र्यं। नचैकैरुमोत्यस्याचेतनस्यनेतुः कल्पनाम्रुतिश्रुतानांचेतनस्यसंभवे
नचपरमेश्वरस्यवात्मनेनेतिप्रुक्तं। तस्मात्प्रत्याधारणतयालोकपालग्रहादीनामकिंचित्क
रत्वप्रसंगात्। तस्मात्सर्वत्रस्थितस्यपरमेश्वरस्यसर्वाध्यक्षस्येयुपायपायतस्यंलोकपालास्यह राम
रीनां स्वात्मासमेवविहायाद्विरादीनामातिवाहिकत्वमेवदर्शनात्तत्सारात्क्वचार्यमितिप्राप्ते
इदमेवाधीसमानचपुरूषातिवहनलक्षणां लिंगमपोढ्लपार्थेषु कल्पं अनवस्थितत्वादर्ची

रादीनामिति। अवस्थितेर्हि मार्गचिह्नं भवति अव्यभिचारात् न वास्थितेरव्यभिचारादिति। अर्चिषयइति च
इतीयं रश्मीनापादानतो गुणत्वं चाप्रसिद्धत्वान्न वैशेषिकपरिभाषया नियम आस्थेयः। लोके विरोधात्
। अपि च तेष्वप्यभिसंभवंतीति संबंधमात्रमक्रममिति सामान्यवचनेन तद्विशेषापेक्षिणि स्फुटं।
यद्विशेषपदेनेन तत्सामान्यं नियम्यते। यथा ब्राह्मणानयं भोजयितव्य इति तद्विशेषापेक्षायां
यदा यत्संनिधावुपनियतं निपदं कुर्यादि तदा तेन तन्नियम्यते। एवमिहापीति। वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः
विद्युल्लोकमागतो मानवः पुरुषो वैद्युतः तेनैव नलवरुणादिना स्वयमभूतेन तच्छ्रुतेः। तस्यैव स्वयं वो
ढत्वश्रुतेः। वरुणादयस्तु तत्साहायके वर्तमाना वोढारो भवंतीति च सर्वं चोद्यं तेनेति सर्वमवदातं॥
पाठक्रमो बलवानिति यथार्थक्रमं पठ्यं सूत्राणि। परं जैमिनिर्मुख्यत्वात्। स एतान् ब्रह्म गमयतीति चिं
त्यते किं परं ब्रह्म गमयत्याहोस्विदपरं कार्यं ब्रह्मेति। मुख्यत्वादमृतत्वाप्तेः। परम[illegible]करणादपि। गं
तव्यं जैमिनिर्मेने लेपमेवाम्बरादिना। ब्रह्म गमयतीत्यत्र हि नपुंसकब्रह्मपदं परस्मिन्नेव ब्रह्मणि रू
ढत्वादनपेक्ष्य मुख्यं। सति संभवे न कार्ये ब्रह्मणि गौणकल्पनया व्याख्यानमुचितं। अपि चामृत

त्वफलावाप्तेर्न कार्यब्रह्म मुख्यं। सति संभवे न कार्यब्रह्मणि गुणकल्पना याथात्म्याख्यानस्योचिता। अपि च प्रा
६ प्त्युपपत्ते। तस्य कार्यत्वेन स्मरणाच्च भौतिकत्वात्। किं चात्र अपरमेव ब्रह्म प्रकृत्य प्रजापतिसभावेश्मप
त्वाद् यद्यव्यमानानापरब्रह्मविषया भवितुमर्हतीति प्रकरणविरोधात्। न च परस्मिन्सर्वगमे गति
र्नोपपद्यते। प्राप्तत्वादित्युक्तं। प्राप्ते पि हि प्राप्तिफला गतिर्दृश्यते। यथैकस्मिन्नन्यग्रोधपादपे मूलाद
ग्रमग्राच्च मूलं गच्छतः। शाखामृगस्यैकेनैव न्यग्रोधपादपेन निरंतरं संयोगवियोगौ भवतः। न चैतेन तदव
यवविषयान्न न्यग्रोधविषयाविति सांप्रतं। तथा सति न शाखामृगो न्यग्रोधेन युज्येत। न्यग्रोधावयवस्य
तदवयवयोगात्। एवं दृश्यमानानामपि द्रव्याणां न योगः तदवयवयोगात्। तदनेन क्रमेण तद
वयवेषु परमाणुष्ववतिष्ठेत। ते चातीन्द्रिय इति कस्मिन्नामायमनुभवपदमिति मध्यस्थास्संयोगस्तप
स्वी। तस्मादेकास्मिन्नप्यनुभवानुरोधिना प्राप्तकस्यागतिरेषितव्या। तद्ब्रह्मप्राप्तिफला
या गतेर्गतिश्चरो भविष्यति। ब्रह्मलोके स्थितिश्च बहुवचनेनैकस्मिन्नपि प्रयोगाल्लोकानामाग्नेराम राम
यितव्यं। लोकशब्दश्च लोकेन प्र[illegible]वर्तमपितव्यः। ननु संनिवेशाविशेषेष्वस्माद्वरब्रह्मप्राप्यगल्प
देशास्सा मर्यादा भवति। यथा विद्या। कर्मिवत्स्याद्दक्षिणा[illegible]दिनागतस्य मर्त्यलोकात्भिति क्रमपरं जगत्कारणात्

स लोकं। स्वयंप्रकाशमिति यावत्। प्राणस्य तत्रैव लिंगे प्रविलीयते। न तस्मात्प्राणा उत्क्रामंति। विना लिंगप्र
विलयं श्रुति। अत एव श्रुतिः। ब्रह्मापरम्। ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येतीति। तदनेनाभिसंधिना परब्रह्म
गमयत्यमानव इति भेदेन जैमिनिराचार्यः। मन्त्रदर्शी बादरिर्दर्शी। कार्यं बादरिरस्य गत्युपप
त्तेः। कार्यमप्राप्तपूर्वत्वाद्गम्यमप्राप्यपरमात्मेति। प्राप्यत्वेन त्वसत्त्वपरं प्राप्तत्वात्करगतामलकं। तत्त्व
मसि वाक्यार्थसाक्षात्कारात्प्राप्तिर्न जीवात्मा अविद्याकर्मवासनाख्योपाधि व्यवच्छेदात् वस्तु
तोऽपि अवच्छिन्नत्वाभिन्नोऽपि लोकेभ्यो भिन्नमिवात्मानमहं मन्यमानः स्वरूपादन्यत्र प्राप्त
रर्चिरादिना लोकान्गत्वा प्राप्नोतीत्युच्यते। अद्वैतब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कारवतस्तु विगलितनि
खिलप्रपंचस्य समवासविभ्रमनगंतव्यं। नगन्तिर्गमयितारमपि ति किं न संगतं। तस्मादनिदर्शनं
स्योपचरसंयोगविभागाः। न्योपचवानरवृक्षवत्तत्संयोगविभागात्। भिन्नभेदात्। न च तत्रा
पि प्राप्तप्राप्तिः कर्मज्ञेन हि विभागेन निरुद्धायां एवं प्राप्तस्य प्राप्त्यैवाज्ञरप्राप्तेरुपपत्तेः। ए राम
रपि च वस्तुतो विचारासहतया सर्वभेदनिर्वचनीयं विजृंभितमविद्यायाः समस्तमन्यद्वैतमत

तत्वसाक्षात्कारो न विद्वान्भिन्नस्तेन विदुषो विदेहपातात्पूर्वं स्थितस्य प्रवृत्तस्य यथाभासमात्रेण सं
सारिकधर्म्मानुवृत्तिरप्युपदेयत इमालिंगस्येह विनिर्दिष्टत्वेन मुक्तिस्थितिप्रामारभ्यादिति द्वेत्यनाप
५ रविद्याथतउक्तं तिप्राप्तिरेषा । ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति । तस्मात्प्रामारभ्य उक्तं मन्त्वेद्वैव समवर्ती
यं तस्मिन् । न याविद्या ब्रह्मप्राप्तिसमानकालता श्रूयते ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति आनंदं ब्रह्म
णो विद्वान्न बिभेति । तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तत्सर्वमभवत् । तत्र को मोहः कः शोक
एकत्वमनुपश्यतः द्वैविभवति विद्वान्न बिभेति को मोहः पश्यत इति पौर्वापर्याश्रवणात्स्वरवि
द्यावतो मुक्तिं प्रतिनो यायान्तरापेक्षेति तत्त्वमसि मिति संधिश्रुतेः उपपन्नं चैतत् । तस्मात्स्वरूपं ब्रह्मैवेदं विश्व
महं ब्रह्मास्मीति परिभावनाश्च वाज्ञी वात्मब्रह्मसाक्षात्कारो त्कलिसायामनवयवेद्या विद्यायाम
स्तोगत विभागो विदुषः । तदभावे कथमयं चिरादिमार्गेण प्रयतेत । न च कायामात्रेण पिसांसा
रिकधर्मानुवृत्तिः तत्वपरसंयोगाद्दृष्टिकप्रवर्त्तेः श्रद्धाविहीनस्य दृष्टार्थी निष्कर्मी रोफल्ने ति राम
न फलं तिवा । दृष्टार्थानि अदृष्टार्थानां लं फलं नेकांकथा इल्लक्तं प्रथमसूत्रे । सवा चिरादिमार्ग
भावनायाः परं ब्रह्माप्राप्त्यर्थमविदुषः प्रस्तुपदेशः । तथा चक्रमं तरेषु द्विवनि त्यादिमुत त्रापिश्रा

द्रूसप्रवृत्तिरितिसांप्रत्तो। विकल्पासहत्वात् किमयंपरविद्याअनपेक्षापरब्रह्मप्राप्तिसाधयते। तद
पेक्षावा न तावदनपेक्षा। तमेवविदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पंथा विद्यतेऽयनायेति परब्रह्मविज्ञा
नादन्यस्यसाधनतः साक्षात्प्राप्तिप्रतिषेधात्। परविद्यापेक्षत्वेत्तुमार्गभावनायाः किमियंविद्याकार्ये
मार्गभावनासहायकं गमयतीति। अथ विद्योत्पादने। न तावत्तद्विद्याकार्येतयासहतस्याः द्वैता
द्वैतगोचरतया विद्याविद्ययोर्विरोधेन सहासंभवात्। नापि यज्ञादिवद्विद्योत्पादे साक्षाद्ब्रह्मप्राप्त्युपा
यत्वमुपकरणत्वेन ब्रह्म गमयतीति यज्ञादेस्तु विविदिषायां योगेन श्रवणात् तद्विद्योत्पादांगत्वे। त
स्मादुपपत्तेश्च ब्रह्मप्राप्तेरसंभवात् तन्मुख्यवृत्तिब्रह्मसामीप्यात्परे ब्रह्मणि लक्षणया नेतव्यः
तथा च लोके सति वक्तृवचनोपपत्तिः। कार्यब्रह्मलोकस्य सावयवत्वात् परत्वनेवयत्तयातद्दे
शोपपत्तेः। लोकत्वे वैलावरतादिवत्संनिवेशविशेषवति भोगभूमिभागेतिरूढत्वेन कथंचि
त्प्रयोगेन प्रकाशरूपात्मनि भवति। तस्मात्साक्षाद्दर्शी भगवान्बादरिरसाक्षाद्दर्शी तु जैमिनिरितिसिद्धं। अ ग
प्रमाणिकानामलं प्रलापाः। सर्वगतस्य ब्रह्मणः सर्वगतत्वे चैतर्मानेदादयस्थाप्यतिनः

परमात्मनो भेदाभेदवंतो गुणादृष्टादयो दृष्टा एव नाप्यभावाः अप्रामाणिकत्वमावहंति न ह्यत्व
मिस्पृष्टिताः अथ योजनात्मप्रत्यगात्मत्वाद्युगंतहणाप्रतिश्चेद्वर्त्तिगद्धलितितिप्रत्यक्षुपातिनावर
मित्रत्वमतदात्मत्वात्तत्त्वगतहणां जीवात्मनामिति गौणी तत्रत्येति यौगिकमिहि यौगरूरणापेक्षा
याणो एष च विशुद्धोपाधि संबंधमिति। मनोमयत्वादयः कार्यात्मादविशुद्धा अपि श्रेयो हेत
त्वाद्विशुद्धाः प्रतिसंचरो महाप्रलयः प्रतिपत्यभिसंधिः। प्रतिपत्तिर्गतिः प्रदेशात्पर्यत्वात
अभिसंधिस्तात्पर्यं। यस्त्वब्रह्मरोमानामश्च अभिधानयस्यद्भुति एवं बान्यविद्देनेति। स्तुतिवा
वाक्यबलीयस्त्वप्रकरणात्। सगुणोपि च ब्रह्मणीति प्रसंसार्थमित्यर्थः। चोदयति। ननु गतस्या
पि पारमार्थिकी गतस्मतादेशांतरविशिष्टप्रतीति न्यग्रोधस्य नरहं तत उपपादितं परिहरति। न
प्रतिसिद्ध सर्वद्विविशेषत्वात्स्वत्यरादिति। अयमभिसंधिः यथा तथा चान्यग्रोधावयवी
परीणामवानुपजनायाय धर्मभिः कर्मजैः संयोगविभागैर्युज्यते। अयं पुनः परमात्मानि राम
विह्यखिलभेदप्रपंचः कूटस्थनित्यो न न्यग्रोधवत्संयोगविभागभाक् भवितुमर्हति। कात्य

निकसंयोगविभागयोगस्तु काल्पनिकस्यैव कार्यब्रह्मलोकस्योपपद्यते। न परस्य। शंकते। जग
दुत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुत्वश्रुतेरिति। न ह्युत्पत्त्यादिहेतुः तत्स्वभावोऽपरिणामिनः संभवति। त
स्मात् परिणामीति। तथा च भावविकारस्योपपद्यते। गतमसत्त्वमित्यर्थः। निराकरोति। न विशे
षनिराकरणश्रुतिनामिति। विशेषनिराकरणं सर्वमस्तु शोकादिदुःखप्रशमनतया पुरुषार्थ
फलं वत् सत्त्वादिविधानं। तस्मात्फलवतः संनिधावाम्नायमानं तदर्थमेवेत्यतः तदुपपत्तिः
। तद्धि जिज्ञासस्वेति श्रुतिः तस्माच्छ्रुत्युपपत्तिभ्यां निरस्तविशेषं ब्रह्मप्रतिपादनपरा एवाम्नायो
न तु सृष्ट्यादिप्रतिपादनपरः। तस्मान्न जगज्जन्मादिविक्रिया। अपि चेयं गतिर्न विचारं सहते तदुच्यते गति
कल्पनायां चेति असमानन्यायाश्रयायाविकारपक्षौ। अन्योन्यावालंब्यते। अथ कस्मादालंब्यते इति क
मनन्यत्वेन विकल्प्यते तदुच्यते आह। अखंडवदात्मेति। यदा तत्त्वतया हि स्वभावेन घटादयो भावा
स्तद्विकारा प्राप्ताः तद्भावेन भवन्ति। पिंडापेक्षत्वाभावादिति। विकारावयवपक्षयोश्च।
तद्वत्तः। सह विकारावयवैः स्थितत्वात् अचलत्वात् ब्रह्मणः संस्कारलक्षणागमने विकारा।

नयत्वयोरुपपत्तेः। नहि हि स्थिरात्मकमस्थिरं भवति। अन्यानन्यत्वेऽपि चैकस्य विरोधादसंभवितो इतिभा
वः। अथात्मस्य जीवो ब्रह्मणः स्वस्याच ब्रह्मरूपसंभवत्वविजीवस्य संसारः कल्पित इति। एतद्विकल्प
दूषयति। सोऽप्यणुरिति मध्यमपरिमाणो वा इति मध्यमपरिणामात्मनां घटादीनामनित्यत्वप्रसंगात्
अनन्तस्यैकत्वेति भेदाभेदयोर्विरोधेनैकत्रासंभवात् बुद्ध्यपदेशाभेदभेदे। यथोक्तास्मि
द्यादुपचारेणाभिन्नमध्यतद्रूपमपरत्वमपरस्यैकत्वमित्यर्थः। अपि च जीवानां ब्रह्मावयवत्वप
रिणामत्वेन भेदपक्षे बहुलाल्विकाः संसारित्वेऽपि मन्तोः स्वभावहेतोर्ज्ञानानां विनाशप्रसंगः
ब्रह्म विवर्तत्वेन ब्रह्मैवैषां स्वभावः प्रतिबिंबानामपि बिंबं। तन्नाविनाशीति न जीवस्य वि
नाशाद्भ्रमाह। सर्वेति। मतांतरमस्य स्याति दूषयितुं। यत्तत्केऽप्युक्तं जल्पते तेविनैव ब्र
ह्मज्ञानं नित्यनैमित्तिकानीति। यथा हि कपालनिमित्तो कूरउपात्तस्य कपालस्य विशेषवर्णादि
भिः प्रत्यये कपालांतरोत्पत्तिनिमित्तद्रव्यादिवर्जनेन प्रशान्तोऽपि न पुनर्भवति। एवं कर्मनि राम
मित्तो बंध उपात्तानां कर्मणामुपभोगात् प्रत्ययेप्रणाश्यति। कर्मांतराणां चबंधहेतूनां

नामननुष्ठानात्। कारणाभावे कार्यानुत्पत्तेर्बन्धाभावात् स्वभावसिद्धो मोक्ष इत्यारोप्य निव
उपात्तदुरितनिर्हरणाय च नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानात् दुरितनिमित्तः प्रत्यवायो न भवति
प्रत्यवायानुत्पत्तौ च स्वस्वरूपान्तो न विषिद्धाभ्याचरेदिति। दूषयति। तदसत्तु प्रमाणाभावादि
ति। शास्त्रं खल्वस्मिन् प्रमाणं तत्त्वमोक्षस्यात्मज्ञानमेवोपायं दर्शयति न तु कर्माचारं। न चाप्रो
पपत्तिः प्रभवति संसारस्यानादितया कर्मणामसंख्येयस्य नियतविषयककारस्य मो
गेन क्षेतुमशक्यत्वादित्याह। न चेतत्तर्कयितुमपीति। चोदयति स्यादेतत् नित्येति परिहर
ति। तत्त्वविरोधाभावादिति। यदि हि नित्यनैमित्तिकानि कर्माणि सुकृतमपि दुरितमिव निव
र्युः ततः काम्यकर्मोपदेशाः दत्तजलांजलयः स्युः सेप्रेर्यरन्। नह्यस्ति कश्चित् यो हस्व सदा या
चामरः श्रम्य नित्यनैमित्तिकानि करोति तस्मात्तेषां स्वकृतविरोधो नेति। अभ्युपगम्य
त्रमाह। न चानित्यनैमित्तिकानुष्ठानादितिः। न न चासति सम्यग्दर्शन इति। सम्यग्द
हि विरक्तः। काम्यनिषिद्धवर्जयन्नपि प्रमादादुपनिपतितेऽतेनैव सम्यग्दर्शनेन क्षपयति

ज्ञानपरिपाकं च न करोत्येव अस्तु नित्यशुद्धोऽपि प्रमादात् करोतीति कृते त्वन स्थापयितुं समर्थ इति वि
विशेषः। नचानभ्युपगम्यमाने ज्ञानगम्य ब्रह्मात्मत्व इति। कर्तृत्वभोक्तृत्वे समाहित्य तत्रिप
ञ्जो नैव रागमतः स्वभावाववधारिते नत्वाऽन्योऽपि तैर्नमकाव पनेतुं। नहि स्वभावात्माको
२ ऽपरोपयितुं शक्यो। भावस्य विनाशप्रसंगात्। नच भोगोऽपि सत्त्व भावः। शक्योऽसत्कर्तृ
त्वभोक्तृत्वनीलेमस्यालंकारकं शङ्करात्पिकत्वं तदिदम् कर्तृ स्वभावस्यापरिहार्यत्वादिति। समा
रोपितस्य तु अनिर्वचनीयत्वात् स्वभावस्य शक्यस्त्वत्वानेनावरोपः कर्तृत्वं रज्जु
तत्त्वेनेनेति भावः। भावसिममविद्वान् परिचोदयति। स्यादेतत् कर्तृत्वभोक्तृत्व कार्यमिति
अप्रकाशितभावाय योऽनुभवसमाधत्ते तत्र नेति। कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्निमित्तसंबंधस्य
प्रतिहारेलानित्यत्वात् नविद्याद्दितिकया चिदेषां समर्द्धापयेत्यतः सुखदुःखेभोहेत्वेति इति
संभवनात्तःकुलः कैवल्यनिश्चय इत्यर्थः। अप्रतीकालंबनान्नयतीति बादरायण उभयथा राम
दोषात्तत्क्रतुश्च। अब्रह्मक्रतवो यत्तिययापंचाग्निविद्यया ब्रह्मलोकं प्रयास्यंति प्रतीको
पासकास्तथा। संति हि मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्याद्याः। प्रतीकप्रियमयाविद्यालब्धंतोपद्धि

रादिनामादिगणकार्यब्रह्मोपासकानेवगंतव्यमेहस्यनियमः सर्वेषामविशेषेणविद्यांतरो
ष्वपिगतेरवतारणात्। नचैषांपरब्रह्मविदामिवगत्यसंभवलिंगब्रह्मक्रतवएवब्रह्मलो
कगामिनस्तत्क्रतुत्वापेक्षितं अतत्क्रतूनामपिपंचाग्निविदांनयनश्रुतेः। नचैतेनब्रह्मक्र
तवोमनोब्रह्मेत्युपासीतेत्यादौसर्वत्रब्रह्मानुगमेनतत्क्रतुत्वस्यापितत्संभवात्॥ फल
विशेषस्यब्रह्मलोकेभावादपुनरावृत्तेः। तस्यभावयवतयाउत्कर्षनिकर्षसंभवादितिप्राप्तेप्र
चष्टे। उत्तरोत्तरभूयस्त्वादब्रह्मक्रतुभावान्नतः। प्रतीकोपासकान्ब्रह्मलोकंनामानवोनयेत्। भव पा
त्पंचाग्निविद्यायामब्रह्मक्रतूनामपिब्रह्मलोकनयनंवचनात्। किमिवहिवचनेनकुर्मोना
स्तिवचनस्यातिभारः। इहतदभावात्नयथायथोपासतेतदेवभवतीतिश्रुतेरौत्सर्गिकन्यायानि
स्तितिविशेषवचने, यवादोपृज्यते। नचप्रतीकोब्रह्मोपासतेसब्रह्मत्वमपिब्रह्मैव्यक्रमेकिंतुना
मादिब्रह्मदृष्टतया। तथाखल्वयंनामादिरतंत्रोनब्रह्मतंत्रः। आश्रयांतरप्रत्ययस्याश्रयांतरे
प्रक्षेपः प्रतीकइतिहिवृद्धाः। ब्रह्मायंचप्रत्ययोनामादिमुपादित्सइतिनामतंत्रः तस्मान्नतदु

५

पासकोब्रह्मक्रतुः किंनामादिक्रतुः। नचब्रह्मक्रतुत्वेनामाद्युपासकानामविशेषादुत्तरोन
रोत्कर्षः संभवी। नचब्रह्मक्रतुस्तदवयवक्रतुर्येनतदवयवापेक्षयाउत्कर्षोकर्षेतातस्मात्प्र
तीकालंबनाद्विदुषोवर्जयित्वासर्वान्नयातिकारालंबनान्नयत्यमानवोब्रह्मलोकं। नह्येव
मुभयथाभावेउभयथात्वेकांश्चित्प्रतीकालंबनान्नयतिविकारांतरालंबनान्नयत
त्यभ्युपगतेकश्चिद्दोषोऽस्यनियतःसर्वेषामित्यस्यन्यायस्येतिसर्वमवदातं॥ श्री॥ ॥इ
तिश्रीवाचस्पतिमिश्रविरचितेभगवत्पादभाष्यविभागेभामत्यांचतुर्थाध्यायस्यतृ
तीयःपादःसमाप्तः शुभमस्तु॥ ७॥ श्री॥ ७॥ श्री॥ ७॥ श्री॥

राम

वाचस्पति चतुर्थाध्याये चतुर्थपादारंभः

श्रीगणेशाय नमः॥ संपद्यादि विमुक्तिष्ठेन साध्यात्। प्रागभावस्य नित्यत्वे कर्तृत्वं न स्यात्तो यतः। फ
लत्वेन प्रसिद्धस्य जन्मनो रूपान्तरोद्भवः। प्रागभावस्य घटादर्शने वर्तं निष्पत्तौ पुनरुत्पत्तौ न सत्तौ व
१ ऽसत्तौ वा। न ज्ञानं गगनतत्कुसुमे न निष्पाद्यते। स्वरूपावस्थानं चेदात्मनो मुक्तिर्निःश्रेयसं नि
ष्पाद्यते। तस्य गगनवदसत्त्वे न सतः प्रागसत्त्वाभावात्। न चास्य वंध्याभावो निष्पाद्यते। त
स्य तु स्वभावस्य कार्यत्वेनानित्यत्वप्रसंगात्। फलं च प्रसिद्धं स्वभावोऽनुस्या कार्यस्य केवल
[redacted] फलत्वकल्पनात्। आगन्तुना रूपेण। केन विद्युत्साहैः स्वमिति प्राप्तमनु
व ष्यत इति प्राप्ते प्रमीयते। संभैत्यर्थवत्त्वे हि नानर्थकमुपेयते। वंध्यस्य सदसत्त्वाभ्यां रूपमे
के विशिष्यते। अनधिगतावबोधनेऽस्त्रिमा प्रमाणविशेषतः शाद्वः। आगत्याः कथं विद्गुणाय
तया वर्ण्यते। सकल सांसारिक धर्मापेतं तत्प्रसन्नमात्मरूपमभ्रसन्नात्तत्स्मादेवं रूपाद्यात्
नमनधिगतमवबोधयन् नानुवादोऽपजुप्यते। न चास्य निष्पत्त्यसंभवः स तद्भवद्यद्दादेः सांव्य राम
वहारिकेण प्रमाणेन वंध्यविगमस्यापि निष्पन्नेत्त्वलोकसिद्धत्वात्। विचारासहहतयात्वति

द्धिरूपयत्रापि सुप्तः। न ह्यस्मादुक्त्वा तु महात्मसंप्रसादावेदितः। अंधो भवतीति स्वप्नावस्था दर्शि
ता। बाह्येंद्रियव्यापाराभावात्। रोदितीवेति जाग्रदवस्था दुःखशोकाद्यात्मकत्वात्। विनाश
मेवापीत इति सुषुप्तिः। एवकारस्यार्थेनावधारणे आत्मा प्रकरणात्। ननु ज्योतिरुपसंपद्य
स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति पौर्वापर्यश्रवणात् स्वरूपनिष्पत्तेरन्या ज्योतिरुपसंपत्ति
। तथा च भौतिकत्वेपि न मोक्षव्याघातः। नैवं यद्धि ज्योतिरुपसंपद्यत इत्यत्र ज्योतिः श्रूयते त
तदध्याहारेपि तत्प्रतिपादनवैयर्थ्यात्। तदपरित्यागे च ज्योतिषैव स्वेन रूपेणेति गम्यते। तस्य च
भूतत्वे विकारत्वात् मरणधर्मकत्वप्रसिद्धेर् मुक्तत्वमिति प्राप्ते प्रत्युच्यते। ज्योतिःपदस्य मु
ख्यत्वं भौतिके यद्यपि सिद्धं। तथापि प्रक्रमाद्वाक्यादात्मन्येवात्र प्रयुज्यते। परं ज्योतिरिति वि
परपदसमभिव्याहारात् परत्वस्य चानपेक्ष्य ब्रह्मण्येव प्रवृत्तेः ज्योतिषि वावरे किंचिदपेक्ष्य
परत्वात्। परं ज्योतिरिति वाक्यादात्मैवात्र गम्यते। प्रकरणं चोक्तं। यत्संपद्याभिनिष्पद्यते इ
ति तत्र मुख्यं स्यादायस्वपीतीतिवत्। तस्माज्ज्योतिरुपसंपन्नो मुक्त इति सिद्धं॥ अविभागेन

दृष्टत्वात्। यद्यपि जीवात्मा ब्रह्मरूपेण निष्पन्न इति तत्र तत्रोपपादितं। तथापि स तत्र पर्येतीत्या
धाराधेयभावव्यपदेशस्य संपन्नसंपन्नत्वभावव्यपदेशस्य च समाधानार्थमाह। ॥ ब्राह्मे
२ ण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः॥ उपन्यास उद्देशो ज्ञातस्य। यथा य आत्मापहतपाप्मेत्यादि
तथा अज्ञातज्ञापनं विधिः। यथा स तत्र पर्येति जक्षत् क्रीडन् रममाण इति तस्य सर्वेषु लो मा. ४
केषु कामचारो भवतीत्येतदज्ञातज्ञापनं विधिः। सर्वज्ञः सर्वेश्वर इति व्यपदेशः। नायमु
द्देशो विधेयान्तराभावात् नापि विधिरप्रतिपाद्यत्वात्। सिद्धवत् व्यपदेशात्॥ तन्निर्वच
नसामर्थ्यादयमर्थः प्रतीयते। तस्मात् उपन्यासादयः। एभ्यो हेतुभ्यः भावाभावात्मके रू
णाविवेकैः परमेश्वरः मुक्तः संपद्यते स्वैरित्याह किल जैमिनिः। न च वितत्स्वभावस्य। ततो अ
भावत्वतो अभावात्मनो अपहतपाप्मत्वादयो भावात्मनः सर्वज्ञत्वादयो धर्मा अद्वैते
विरुध्येते। नो खलु धर्मविरोधे धर्मी भिद्यते। नाम रूपवत् धर्मिभावाभावः इति जैमि राम
निराचार्य उवाच। चितितन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः। अनेकाकारत्वेक स्वमेकत्व

नैकतामतां। परस्परविरोधेन न भेदाभेदसंभवः। न ह्येकस्यात्मनः पारमार्थिकानेकधर्मसं
भवः। तेनैव स्वात्मनो भिद्यते। द्वैतापत्तेरद्वैतश्रुतयोर्व्याहन्येरन्। अथ न भिद्यते। तत एकस्मादात्मनो
भेदान्निर्योपि न भिद्येरन् नात्मरूपं वा भिद्येताभिन्नेभ्यो ऽनन्यत्वात्। न च धर्मिणा आत्मनो न भि
द्यते भिद्यन्ते भिद्यत इति सांप्रतं। धर्मभेदे तदनन्यत्वेन तेषामप्यभेदप्रसंगात्। भेदे वा धर्मिणोऽपि भे
दप्रसंगादित्युक्तं। भेदाभेदौ च परस्परविरोधादेकत्र न संभवइत्युपपादितं प्रथमसूत्रे। आनंदरूप
णां त्वद्वैताविहतत्वेपि स्वस्वपापादेः कल्पनिकतया तदधीननिरूपणानां तेषामपि क
ल्पनिकत्वमिति न त्वालिकीन् तद्धर्मीताश्लिष्यते। एतेन सत्यकामा। सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वाद
योप्योपाधिका व्याख्याताः। तस्मान्निरस्ताशेषप्रपंचेनाकारदेश्येन चैतन्यमात्रात्मना भिनि
ष्पद्यमानस्य मुक्तात्मनो ऽर्थेऽन्त्येरेवापहतपाप्मसत्यकामादिशब्दैर्व्यपदेशात्तत्पौद्गलो
मिर्मित्ते। तदिमत्स्वदविकल्पज्ञा एवैते अपहतपाप्मादयोः न तत्संबन्धरोरिकात्रपीति। स्वं
मप्युपन्यात एवं हमिरोधं वादरायणः। तदेतदतिशैघ्र्यमुद्राहं लोमिन्स्वे सूत्र्यते। वादरायण

वा.४।४

२ १

आचार्यमरण्ये अपिहितत्स्मतं। एवमपीसौडुलोमिमतमनुजानाति। शौडीरंगन सहस्तद्वत्या
हृ्यवहारापेक्षयेति। एतदुक्तं भवति। सत्यं तात्त्विकानंदचैतन्यमात्र एवात्मा। अपहतपा
प्मत्वसत्यकामादयस्तूपाधीकतया अतात्त्विका अपि व्यावहारिकप्रमाणोपनीततया लो
कसिद्धानां सतां संतोयेन न तद्ग्राहो। विरइतिवदवास्तवाइत्यर्थः। संकल्पादेव तत
छ्रुतेः। यत्नानपेक्षः संकल्पो लोके वस्तुप्रसाधनः। न दृष्टः सोऽत्र यत्नस्य लाघवादवधारि
तः। लोको हि किंचिदर्थं चिकीर्षुः प्रयतमानः समीहते समीहमानस्तमर्थं प्राप्नोतीति क्रमो
दृष्टः। न चिकीर्षानंतरमेवाभिप्रेतमाप्नोऽपतिष्ठते। तेन श्रुत्यपि लोके वृत्तमनुरुध्यमानाया
विद्वत्सादृश्यएव क्रमोऽनुमंतव्यः। अवधारणं तु संकल्पादेवेति लौकिकं यत्नगौरवमपेक्ष्य
विद्याप्रभाववतो विदुषः प्रयत्नलाघवात्। यत्नभूतदस्तत्कल्पमिति। स्यादेतत्। यथा मनो
रथमात्रोपस्थापिताः पत्नीस्त्रिरागानां च स्मधातुर्विसर्गाहितरेवं पित्रादयोऽप्यस्य संक
ल्पोपस्थापितोऽकल्पिष्यंते स्वकार्यायेत्यत आह न संकल्पमात्रसमुत्थानादृष्ट इति। संति हि

राम

कानिचित्तत्स्वरूपसाध्यानि कार्याणि यथा स्त्रीवस्त्रसाध्यानि दंतद्गतमाणिमालादीनि
कानिचित्तत्तज्ज्ञानसाध्यानि कार्याणि यथोक्तानि चरमधातुविसर्गरोमहर्षादीनि । त
त्र मनोधर्मात्रोपनीते पित्रादौ भवंतु । तज्ज्ञानमात्रसाध्यानि कार्याणि । ननु तत्साध्यानि
मवितुमर्हंति । नहि हैस्वरोमहर्षादिमद्वंति स्त्रीवस्त्रसाध्यमणिमालादयः । तद्विदम्
र्कं पुष्कलं भोगमिति तिरः वं प्राप्ते सत्यमिधीयते । पित्रादौ नाम समुच्छास्तं संकल्पादेव तत्र छुतेः ।
नचानुमानबाध्ये श्रुत्यात स्यैवबाधनात् । प्रमाणांतरानपेक्षा हि श्रुतिः स्वार्थे गौरवं वर्त्यंती
नमानांतररोध्याबाधितं । अनुमानमेव तस्योत्पादापपक्षधर्मत्वादिवत्मानांतराबा
धितविषयत्वं स्वसामग्रीमध्यनिपातेनापेक्षमाणं सामग्रीखंडनेन तद्विरुद्धयाश्रुत्या बा
ध्यते । अतएव नरशिरः कपालादिशौचानुमानमागमापबाधितविषयतयानोपपद्यते
तस्माद्विदशाप्रमाणात् विड्घासैकल्पमात्रादेव पित्राद्युपस्थानमिति सांप्रतं । यथाहुरागमिनः । को
हि योगप्रभावादृते आगस्त्य इव समुद्रं पिबति । स एव चदंडकारण्यं सृजति । तस्मात्सर्वमनवद्यं ते ।

अभावं बादरिराह ह्येवं ॥ अन्ययोगव्यवच्छित्त्या मनसेति विशेषणात्। देहेंद्रियवियोगः स्यात्तद्विदुषो
बादरेर्मते। अनेकधाभावश्रुतिः प्रमाणं वा मनोभेदात्। स्तुतिमात्रं वा कथंचित्। भूमविद्यायां
निर्गुणायां तदसंभवात्। अमनतापि हींद्रियैरेन स्तुतिर्भवत्येवेति। भावं जैमिनिर्विकल्पामन
शरीरेंद्रियभेदेन नानाभावः समंजसः। न चार्थसंभवेप्यत्र स्तुतिमात्रमनर्थकं। न हि मनोमात्रभेदे स्फु
टतरोऽनेकधाभावो यथा शरीरेंद्रियभेदे। अतएवासौभरेर्भिर्निर्मितविविधदेहभेदस्य पर्या
येण मांधातृकन्याभिः पंचाशता विहारः पौराणिकैः स्मर्यते। न चार्थसंभवे स्तुतिमात्रमनर्थक
मवकल्पते। संभवति चास्यार्थवत्त्वे। यद्यपि निर्गुणायामिदं भूमविद्यायां पाठ्यते तथापि तस्या
उपरस्तादनेन सगुणावस्थागतेनैश्वर्येण निर्गुणैव विद्या स्तूयते। न चान्ययोगव्यवच्छेदेनैव विशेष
णमयोगव्यवच्छेदेनापि विशेषणात्। यथा चैत्रो धनुर्धर इति। तस्मान्नरः शरीरेंद्रिययोग ऐश्वर्यशा
लिनां नियमेनेति मेने जैमिनिः। द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः। समनस्केति केवलमनो
विषयां च स एकधा भवति त्रिधा भवतीति शरीरेंद्रियभेदविषयां च श्रुतिमुपलभ्यानियमवादी

राम

स्वत्नुत्वादरायणो नियमवादी । एवं ह्ययोर्न्न सहतेद्विधश्रुत्यनुरोधात् । न चायोगव्यवच्छेदेनैवं विधेश्रुवि
शेषणमवकल्पते । कामेबुहिरमरणंसमनस्कंद्वियेणशरीरेणपुरुषाणांसिद्धयेमेवेति । नास्ति संक
मनोयोगस्वेति तद्व्यावच्छेदो व्यर्थः । सिद्धस्यत्वनुमनोयोगरागस्यत्तेरस्य परिसंख्याने नार्थवत्त्वमव
कल्पते । तस्मादात्मेना नात्पश्यतीतिवदन्यायोगव्यवच्छेद इति सांप्रतं । द्वादशाहवदिति द्वादशा
हस्य सत्रत्वमासनोपायिचोदने । अहीनत्वं च यजतिचोदनेसतिगम्यते । द्वादशाहमृद्धिकामा उपे
युरित्युपायिचोदनेन य एवं विद्वांसः सत्रमुपयंतीति च द्वादशाहस्य सत्रत्वं बहुकर्तृकस्य गम्यते
एवं तस्यैव हि द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदिति यजतिचोदनेन नियतकर्तृ[redacted] परिमाणत्वेन
चाहिरात्रेण यजेतेत्यादिवत् । अहीनत्वमपी गम्यत इति । संप्रत्तिशरीरेद्रियाभावे मनोमात्रेण विद्व
त्स्वप्नवत्स्वप्नोभोगो भवति । कुतः । उपपत्तेः । मनसैवतानिलिप्सुतेयदिपुनः सुखमनस्कभोगो भवेत्तनैयाश्रुतिरुपपद्यते
न च भावस्य बहुपभोगः । शरीराद्युपहितस्यैवैपपत्तेः । स्वप्नशरीरस्य त्वपुष्कलो भोगः । इहाप्युपपत्तेरत्वानुषंजनीयात्तदिद
ऽनुक्रमश्चाप्यांतत्वभावे संभ्यापद्युपपत्तेः । भावेजाग्रदितिदिति । प्रदीपवदावेशः तथाहिदर्शयति । वस्तुतः परमात्मनोऽभिन्नो

विद्यानाम्ना अनाद्यविद्याकल्पितप्रादेशिकांतःकरणावच्छेदेन नानादिजीवभावमापन्नः प्रादेशिकः सन्नहंतानाभिस्व
भावविनिर्मितानामपि नानादेशावच्छिन्नांतःकरणोयुगवद्दानेमर्हति। न चासांतरं सुषुप्तमपि सज्यमानस्य स्मृतिरेकैका
नामलब्धा दाम्नैव वाकर्तिकर्मभावाभावात्। भेदस्याश्रयत्वादस्य। नाप्यंतःकरणांतरं तत्र संसजति। स्वस्वमारामस्यतदुपाधि
त्वाभावात्। अनादिनाद्यंत्वंतः। करणे नोत्पत्तिकेनायमनुद्दिष्टेनेदानीं तेनेनांतःकरणेनोपधेयतया संबंधुमर्हति।
तस्मादवश्यादारुयंत्रं तस्त्रयोक्तुं चेतनेनाधिष्ठितं सत्पदिकामनुरुध्यतद्द्वांनिर्माणकपाराशरापपिशेद्विद्यायारणीतिप्राने प्र
त्यभिशब्दयते। शरीरं न जातु स्यात्। भोगाधिष्ठानतां चिन्नाम त्रिधेति शरीरं लनुक्तं वनाद्भैस्त्रियाभावत्तिपंचधास
ध्यानवधेस्पादिका श्रुतिर्हि विद्बोनावाभावमाचतत्स्यामभिअपहरिं द्वियोपाधिसंबंधेश्रवकल्पितेनादेहस्थलभेदेन
द्विवंशाविभिन्नाविभिन्नातिर्म्मो धवादयस्येत्रवाहोनानात्वेनापदिश्यते। भोगाधिष्ठानसत्त्वं तु शरीरत्वं नाभोगाधिष्ठ
मेयं ते द्विवयुज्यते। तस्मादेहांतराणि भसजति। न चाप्येनानधिष्ठितानि देहपट्टे वर्तंते। न च सर्वगतस्य वस्तुने
विगलितप्रायाविद्यस्य विदुषः इषम्प्रगनस्पेवोत्पत्तिकान्तः। करण वशवत्ता। येन तदौत्पत्तिकमांतुकांतःकरण
नेसंबंधम एववारयेत। तस्मात्विद्वानस्वैव स्ववशादिवस्पेषुरः सेंद्रियमनांसि शरीराणि निर्माय तानि विशत्परेप्रवि राम
श्यतत्रेंद्रियमनःकरणाः तेषु लोकेषु मुक्तो विहरतीति सांप्रतं। अहोपचवृत्तिलनिदर्शनं ग्रहद्वायस्त्रैवकांक्षप्रदीप

व्यक्तिषु यच्च यतेतस्मिन्नवृत्तिवर्त्तिनी नोऽत्र द्रष्टव्यमस्तु नाम भेदानविद्यारज्ञो बाधाद्द्रष्टृभेदे षोऽद्वइति परमार्थः। एकमनो नु
वर्त्तिनी एकामिश्रावतीत्यर्थः। संपन्नः केवलोमुक्तत्वं च्यते। न चैतस्य स्वस्थं भावसंभः। श्रुतिविरोधादित्सलेय
जातमात्रिपतति। कथं पुनर्मुक्तस्येति। सलिलसुक्त इति। सलिलमिव सलिलः सलिलप्रातिपदिकात्सर्वप्रा
तिपदिकेभ्यः इत्युपमानाद्वाचारे क्विपि कृते पचाद्युवि वा ते रूपं एतदुक्तं भवति। यथा सलिलमंभोनिधौ
प्रक्षिप्तं तदेकीभावमुपयात्येवं द्रष्टापि ब्रह्मणेति। अत्रो त्रैरूप्यं। स्वापसंबन्धोरव्यापेक्षमाविष्कृतं हि। आद्युका
स्थितस्य लयः सुषुप्तमपेक्ष्य काष्ठिर्व संपत्तिः। तदधिकारात्। एषोऽर्थस्तुतयस्तुस्युक्त विद्याविद्याकावस्थापेक्षा
मुक्त्यभिधानं तु तदवस्थायास्तस्यासत्त्वेर्यथाद्गुणार्थाने संध्यायां दिव्यसाभिधानं जगद्व्यापारवर्जप्रकरणा
दसन्निहितत्वाच्च। स्वराज्यकामचारादिश्रुतिभ्यः स्यान्निरंकुशः स्वकार्यैश्वराधीनसिद्धिरप्यत्रसाधक
प्राप्नोति स्वाराज्यं सर्वैस्मै देवा बलिमावहंति सर्वेषु कामचारो भवतीत्यादिश्रुतिभ्यो विदुषः परब्रह्मणा
द्वास्यानधीनमैश्वर्यमवगम्यते। नन्वस्य ब्रह्मोपासनात्तद्वमैश्वर्यं कथं ब्रह्मानधीनं सत्त्वं। उक्तमेतौ ब्रह्मा
धीनं न तत्स्वभावे। नहि कारणाधीनजन्मनो भावः स्वकार्यत्वे कारणापेक्षंते। किंत्वात्र ते स्वतंत्राण्येव। यथा
दुः। नहि दंडचक्रादि घटोजन्मन्यपेक्ष्यते। उदकाहरणेत्वस्वतदपेक्ष्यन विद्यते नच विदुषां परमे
श्वराधीनैश्वर्यं। सिद्धत्वात्तु न तमैश्वर्यं। जनलौकिकाद्बेत्रजनो महाराजाधीनाः स्वव्यापारे विद्वांसः
परमेश्वराधीना भवेयुः। न खलु यदधीनोत्पादं यस्वरूपं तत्र तदधीनं भवतीति कश्चिन्नियमः। तत्समा

नां तदधिकानां च दर्शनात्। यथा ह्यंतेवासी गुरोरधीनविद्यः तत्समस्तदधिको वा दृश्यते। दृष्टसामंतास्तु पा
र्थिवाधीनैश्वर्याः पार्थिवैर्वैः। स्पर्द्धमानास्तान्विजयमाना दृश्यन्ते। न हीह निरतिशयैश्वर्यत्वात्परमेश्वरस्य सा
म्यमनुभवन् विद्वांसस्तेऽधिका। स्तत्समा वा भविष्यंति। तथा च न तदधीकता। न हि समप्रधानभावानामभि
मिथोऽपि हा। तदेते सर्वेऽनंताः संतः। तद्व्यापारे जगत्सर्जनेऽपि विवदेरन्निति प्रामाण्यमभिधीयते। नित्यत्वादनपेक्षा
त्वाच्च तेषां तस्य ब्रह्मादयोऽपि ऐकमत्याच्च विदुषां। परमेश्वरत्वं ज्ञाता। जगत्सर्गाऽलंकरणं। तस्यैव नित्यकार्यकारे
लौकस्वभावस्यैव भवत्। आहो कार्यकारणस्वभावस्यतत्त्वो भयस्वभावस्यस्योत्पत्तौ मूलकारणापेक्षस्य प
र्यसिद्धिः परमेश्वर एव कारणमस्तु पेतव्युत्पत्तिसर्वेकास्तु जगत्कारणं। तस्यैव नित्यत्वेन स्वकारण
नपेक्षस्य स्वकृत्सामर्थ्यात्। कल्प्यसामर्थ्यात्तु। जगत्सृष्टौ न प्रतिविधास्यः। न च जगत्सृष्टौ मेवां श्रूयते
किं तु श्रूयते त्वत्र भगवतः परमेश्वरस्यैवात्मैव प्रकृत्यस्य सर्वासां तत्त्वानां प्रवृत्तेः। अपि वा समप्रधा
नानां न नियमवदैकमत्यं दृष्टमिति। यदैकः सिद्धान्तिदैवेरः सांजहार्ष्ठ त्यपर्कपेरणमृष्टिसंहारोभया
नानवाउभयोरपीश्वरत्वाव्याघातादेकस्यतत्तदाधिपत्येतत्तदभिप्रायानुरोधिनां सर्वेषामेकमत्योप

ऽन्नेरदोषः। नन्वागंतुकानां कारणाधीनत्वेनैश्वर्यस्यानवग्रहत्वमात्रविशेषतया मुक्तानां नित्यैश्वर्य
प्राकीनोग्रहत्वात् तेभ्योऽविशेषो यदुक्तिः सर्वेषामधीशत्वमिति परमेश्वरव्यापारस्य सर्गसंहारस्य नेह
तेऽप्यर्वापत्तिरोधान्न शाविरमासां क्वचनिराकरोति। प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमंडलस्थोक्तेः।
यतः परमेश्वराधीनमैश्वर्यं ततस्मान्नैमणिमादिमात्रस्वाराज्यं तत्र लभ्यं गत्वा ह्रूलत्वं कृत्वा
यात्। विकारावर्त्ति च तथाहि स्थितिमाह। एतावानस्य महिमेति विकारवर्त्ति रूपमक्तं भव
ति। यदि ह्रस्वेमलगुणा ब्रह्मण्युपासना। यथा तद्गुणा प्राप्तिस्तथा तद्गुणस्य निरवग्रह
त्वमपि च वस्तुतोऽस्तीति निरवग्रहत्वं च विदुषा प्राप्यमिति तत्र स्वनेन व्यभिचार्यते। यथा
सविकारे ब्रह्मण्युपास्यमाने वस्तुतः स्थितमपि तस्य निर्विकाररूपं न प्राप्यते। तद्वस्य हे
तोऽस्त्वन्तु त्वात् तु पायस्यात्तथा तद्गुणोपासनया वस्तुतः स्थितमपि निरवग्रहत्वं नाप्य
ते। ततोपासनायुरुषत्वाच्च त्वात्। उपासकत्वात् तदक्रतुत्वं निरवग्रहत्वस्योपासनविषयगो
चरत्वात्। विषयाधीनत्वाच्चोपसनायः पुरुषस्वातंत्र्याभावात्। स्वातंत्र्ये वा प्रतिभावत्वम्

प्रसंगादिति।भोगमात्रसाम्यलिंगाच्च।न केवलं स्वाराज्यस्येश्वराधीनतया जगत्सर्गो न वर्णि
नं। साहाय्याद्भोगमात्रेणातेन परमेश्वरेणसाम्याभिधानादपि व्यपदेशाल्लिंगादिति। अन्तव
वतिप्रनयंतिभोजयंतीति। यावत्। सूत्रान्तरावतारणायसंकेते। न त्वेवंसातिशाति
शयत्वादिति। सह परमेश्वरस्यातिशयेन वर्ततइति। विदुषऐश्वर्यस्यसातिशयत्वं त
त्वकार्यं यथालौकिकमैश्वर्यं स्तनेनकार्यत्वादेतद्वत्प्राप्तमिति नयुक्तमानंतेनत
यात्वमित्यर्थः॥ अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिःशब्दात्। किमर्चिरादिमार्गेसाब्रह्मलोकप्रा
प्तानामैश्वर्यस्यांतवत्त्वयासाध्यते। अहो चंद्रालोकादिवब्रह्मलोकादेतल्लोकप्राप्ते
रल्पेरेतद्वत्वंपर्यवसिन्नकल्प्येतिसिद्धसाधनं। उत्तरत्वश्रुतिसिद्धेतिविरोधः। तद्विधा
नां च मर्मुक्तिप्रतिपादनादिति तत्त्वमसिवाक्यार्थोपासनापरास्त्वत्याह। सम्यग्दर्शि
नविध्वस्ततमसामितिद्विविधा। अविद्यातमः निरुपाधिब्रह्मसाक्षात्कारस्तत्त्वेद
र्शनं। तथैवमनिर्वाणंस्वरूपावस्थानलक्षणंकार्यं येनानित्यं स्यादित्याह नित्यसि ६

द्वृति।। ।। इतिश्रीवाचस्पतिमिश्रविरचितेभगवत्पादभाष्यविभागेभामत्यांचतुर्था
ध्यायस्यचतुर्थःपादःसमाप्तः ४ भक्त्यावाह्यसुरेंद्रवंद्यमखिलाधिष्ठोपधा.नातिग
येनान्यायपथोनिषेधेनमयथाब्रह्मामृतंप्राप्यतेसोयंशंकरभाष्यजातविषयोवाच
स्पतेःसादरंसंदमःपरिभाव्यतांसुमतयःस्वार्थेषुकोमत्सरः।।१।। ।अज्ञानसागरं
तीर्त्वाब्रह्मतत्वमभीप्सतां।नीतिर्नौकर्णधारेणमयापारमिनोरथः २।। यन्न्यायकणि
कातत्वसमीक्षातत्वबिंदुभिः।यन्न्यायसांख्ययोगानांवेदंतानांनिबंधनैः ३ समचै
षंमहत्पुण्यंतत्फलंपुष्कलंमया।समर्पितमथैतेनप्रीयतांपरमेश्वरः ४ नृपांतराणां
मनसाप्यगम्यांभ्रूक्षेपमात्रेणचकारकीर्तिं।कार्तस्वरासारसुपूरितार्थःसार्थस्वयं
शास्त्रविचक्षणश्च ५ नरेश्वरायच्चरितानुकारमिच्छंतिकर्तुंनचपारयंति।तस्मिन्म
हीपेमहनीयकीर्तौश्रीमन्नृगेकारिमयानिबंधः।। श्री ।। छ ।। छ ।। छ ।। छ ।।६।। ७

९९/५

99/5

वेदांत वाचस्पति ग्रंथः समाप्तः

इति

चतुर्थाध्यायः

समाप्तः